

ÚVOD DO „ARCHEOLOGIE DĚTSTVÍ“¹

Lucie Vélová

Introduction to the „Archaeology of Childhood“

Abstract: The investigation of children and childhood in the past, swiftly developing as a new subfield of study around the world for almost 30 years under the term “archaeology of childhood”, has not been yet sufficiently incorporated in Czech archaeology. The aim of this paper is to introduce this topic, give an overview of research development both home and abroad, outline the available literature, summarise the actual fundamental knowledge and starting points in order to energise the progress in this field of study in our country. The article presents areas of material culture where traces of children can be identified. In the absence of any interest in childhood and children in the past or the integration of these subjects into the archaeological discourse, the testimony of archaeology on prehistoric life remains as a result, incomplete and distorted.

Keywords: children – childhood – breastfeeding and weaning – socialization – play and toys – children’s work – infanticide – child sacrifice

Contact: Mgr. Lucie Vélová, Oddělení pravěku a antického starověku, Národní muzeum, Vinohradská 1, 110 00 Praha 1, Česká republika, lucie_velova@nm.cz

S přítomností dětského elementu se v české archeologické literatuře stále až na výjimky nesetkáváme, v obecných syntézách o pravěku a interpretacích děti nefigurují, spíše pokračuje přehlížení jejich nezpochybnitelné tehdejší existence.² Vzhledem k vysokému podílu populace, které děti v minulých společnostech tvořily (průměrně cca 50 %), by však pro archeology mělo být důležité zjistit, jakou úlohu ve společnosti zastávaly, pokud chtějí o pravěkém životě podávat co nejvěrnější svědectví. Cílem článku je předat hlavní poznatky a východiska zahraničního badání a napomoci rozvíjení problematiky u nás. Je třeba překonat zažitě stereotypní nahlížení na děti, které budí zdání jejich nepodstatnosti, a oprostít se od projekcí našeho moderního vidění světa do minulosti.

Počátky zájmu o dětství – přehled zahraničního badání

S dětmi a s nimi spojenou problematikou se v archeologii setkáváme jako s objektem samostatného zájmu až v poslední

čtvrtině 20. století, a to v návaznosti na feministickou a genderovou archeologii. Dříve se tématu dětství chopili historikové, sociologové, psychologové a kulturní antropologové.³ Z výčtu nejvlivnějších prací nelze vynechat práci *L’Enfant et la vie familiale sous l’Ancien Regime* francouzského historika P. Arièse z roku 1960, který položil základy ke studiu dějin dětství.⁴ Jeho představa o dětství vzbudila značné vášně a rozdělila historickou obec na dva tábory.⁵ Americký historik L. deMause šel ve své knize *The History of Childhood* vydané roku 1973 v pesimistickém nazírání na dětství v minulosti ještě dále.⁶

Ojedinelý je ve své době článek německého archeologa A. Häuslera, který se zabýval postavením dětí a paleodemografií v neolitu a eneolitu, pokusil se i o výklad některých dětských hrobů pomocí etnografických paralel.⁷ V 80. a 90. letech je viditelný trend orientace historiků, historiků umění i archeologů na studium každodennosti, do kterého rovněž patří právě otázka postavení dítěte ve společnosti a dětství

¹ Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2018/19, 00023272).

² D. Bidon a M. Closson trefně označily dítě jako „velkého nepřítomného v historii“, Danièle ALEXANDRE-BIDON – Monique CLOSSON, *L’enfant à l’ombre des cathédrales*, Lyon 1985.

³ Např. Margaret MEAD – Martha WOLFENSTEIN (eds.), *Childhood in Contemporary Cultures*, Chicago 1955.

⁴ Ariès zpochybnil koncepci tzv. „bezstarostného dětství“, tedy dětství plného her a závislosti na rodičích. Pojem dětství se dle něj objevuje až někdy v průběhu 16. či 17. století. Dítě, dle jeho pojetí, bylo ve středověku považováno spíše za malého dospělého a do světa dospělých bylo zapojeno mnohem dříve, často již od 7 let. Navíc značná dětská úmrtnost vylučovala silnější citovou rodičovskou vazbu – toto tvrzení později sám autor upravil. Philippe ARIÈS, *L’Enfant et la vie familiale sous l’Ancien Regime*, Paris 1960.

⁵ Někdy se mluví o představitelích tzv. „černé“ a „bílé legendy“ dětství.

⁶ „The history of childhood is a nightmare from which we have only recently begun to awaken. The further back in history one goes, the lower the level of child care, and the more likely children are to be killed, abandoned, beaten, terrorized, and sexually abused.“ Lloyd DeMAUSE, *The History of Childhood*, Michigan 1974, s. 1.

⁷ Alexander HÄUSLER, *Die Stellung des Kindes in der Steinzeit auf Grund der Grabfunde*, in: Jan FILIP (ed.), *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Praha 1970, s. 433–437.

vůbec. O svět dětí se začínají zajímat nejdříve badatelé ve Skandinávii a v anglosaském prostředí.⁸ Za průkopnici „dětské otázky“ v archeologii je považována Norka G. Lillehammer, jejíž článek *A child is born. The child's world in an archaeological perspective* z roku 1989 je brán jako opravdový zrod archeologie dětství.⁹ Tato autorka přiblížila dosavadní skandinávské poznatky, kladla důraz na vztah dětí k jejich okolí a ke světu dospělých, na využití etnografie, na studium hraček a her, které nejsou pouhou zábavou, ale hlavně učením a projevem adaptace, vyrůstání a dospívání. Poukázala na odlišnost dětství v různých kulturách. Dále nabádala např. ke studiu štípané industrie a k hledání výrobků malých dětských ručiček a k interdisciplinaritě.

V 90. letech již přibývá publikací na dané téma, přesto byla celosvětově problematika, jak se říká – zde příznačně – v plenkách. Následující chronologicky řazené práce často představují sborníky příspěvků z konferencí, jichž se uskutečnila celá řada.¹⁰ V roce 1990 vychází sborník *Constructing and Reconstructing Childhood*,¹¹ který představil i nové paradigma sociologie dětství, které archeologické bádání značně ovlivnilo. Další skandinávská badatelka J. Sofaer Derevenski se v několika člancích zaměřila na vztah dětí a materiální kultury,¹² později i zařadila celý sborník věnovaný tomuto tématu – *Children and Material Culture*.¹³ Další uznávaný sborník *Invisible people and processes* z roku 1997 se týkal postavení žen a dětí,¹⁴ tedy do té doby opomíjených osob. Samostatnou publikaci věnovanou pouze dětem vydala pak jedna z editorek E. Scott o dva roky později s názvem *The Archaeology of Infancy and Infant Death*.¹⁵ Téma dětí

a jejich smrti pojala z širší perspektivy, vyvrátila některé mýty a nepravdivé obrazy dětství v archeologii, které existují v našem moderním světě. Shromáždila např. doklady infanticidy chlapců, což nabouralo dřívější představu o zbavování se převážně nechtěných dívek. Na dětství v raně středověké Anglii se specializuje S. Crawford,¹⁶ později vydala spolu s G. Shepherd sborník *Children, Childhood and Society*.¹⁷ Lze říci, že děti, které dříve byly považovány za „neviditelné“, v devadesátých letech najednou vystoupily na světlo.

Shrnutí problémů a otázek při studiu dětství přinesla po přelomu tisíciletí často citovaná práce K. A. Kamp *Where Have All the Children Gone?*¹⁸ Tato badatelka se soustředí zejména na kulturu pueblských indiánů amerického jihozápadu.¹⁹ H. B. Schwartzman editovala sborník *Children and Anthropology: Perspectives for the 21st Century*.²⁰ Pro naše prostředí byly zásadní práce autorek ze sousedních zemí, nutno uvést monografii o dětech v kultuře s lineární keramikou od B. Siemoneit,²¹ knihu B. Lohrke,²² která se zabývala dětmi v době merovejské, nebo publikaci M. Delimaty²³ o dítěti v polském středověku. V Německu vychází také sborník s názvem *Kinderwelten: Anthropologie – Geschichte – Kulturvergleich*²⁴ a také monografie B. Kraus nazvaná *Befund Kind*.²⁵ E. Beausang se zaměřila na problematiku porodu a mateřství, jejich archeologické doklady a využití etnografických paralel.²⁶ Její práce ukázala, že porod v pravěku byl událostí největší důležitosti a neměl by být přehlížen. Na Slovensku se tématem soustavněji zabývají např. K. Daňová, konkrétně dětmi v neolitu až době bronzové²⁷ či K. Hladíková, která se věnuje dětem ve villanovské kultuře.²⁸ Článek

⁸ Na dokreslení historických souvislostí a společenské atmosféry můžeme doplnit fakta, že rok 1979 byl OSN vyhlášen Mezinárodním rokem dítěte a o deset let později byla v New Yorku přijata Valným shromážděním OSN Úmluva o právech dítěte.

⁹ Grete LILLEHAMMER, A child is born. The child's world in an archaeological perspective, *Norwegian Archaeological Review* 1989, roč. 22, č. 2, s. 89–105.

¹⁰ Přehledový výběr nejdůležitějších konferencí na téma dětí v minulosti lze najít např. v práci Siân E. HALCROW – Nancy TAYLES, *The Bioarchaeological Investigation of Childhood and Social Age: Problems and Prospects*, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2008, roč. 15, s. 191.

¹¹ Allison JAMES – Alan PROUT (eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London – New York – Philadelphia 1990.

¹² Joanna SOFAER DEREVENSKI, Where are the Children? Accessing Children in the Past, *Archaeological Review from Cambridge*, 1994, roč. 13, č. 2, s. 7–20. Táž, Rings of life: the role of early metalwork in mediating the gendered life course, *World Archaeology*, 2000, roč. 31, č. 3, s. 389–406.

¹³ Joanna SOFAER DEREVENSKI (ed.), *Children and Material Culture*, London 2000.

¹⁴ Jenny MOORE – Eleanor SCOTT (ed.), *Invisible people and processes. Writing gender and childhood into European archaeology*, London – New York 1997.

¹⁵ Eleanor SCOTT, *The Archaeology of Infancy and Infant Death*, Oxford 1999.

¹⁶ Sally CRAWFORD, *Childhood in Anglo-Saxon England*, Strout 1999.

¹⁷ Sally CRAWFORD – Gillian B. SHEPHERD (eds.), *Children, Childhood and Society*. IAA Interdisciplinary Series: Studies in Archaeology, History, Literature and Art 1, Oxford 2007.

¹⁸ Kathryn Ann KAMP, Where Have All the Children Gone? The Archaeology of Childhood, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2001, roč. 8, č. 1, s. 1–34.

¹⁹ Kathryn Ann KAMP (ed.), *Children in the Prehistoric Puebloan Southwest*, Salt Lake City 2002.

²⁰ Helen B. SCHWARTZMAN, *Children and Anthropology: Perspectives for the 21st Century*, Westport 2001.

²¹ Beate SIEMONEIT, Das Kind in der Linienbandkeramik. Befunde aus Gräberfeldern und Siedlungen in Mitteleuropa, *Internationale Archäologie*, roč. 42, Rahden/Westfalen 1997.

²² Brigitte LOHRKE, Kinder in der Meriowingerzeit: Gräber von Mädchen und Jungen in der Alemannia, Leidorf 2004.

²³ Małgorzata DELIMATA, Dziecko w Polsce średniowiecznej, Poznań 2004.

²⁴ Kurt W. ALT – Ariane KEMKES-GROTTENTHALER (eds.), *Kinderwelten: Anthropologie – Geschichte – Kulturvergleich*, Köln – Weimar – Wien 2002.

²⁵ Barbara KRAUS, Befund Kind, Überlegungen zu archäologischen und anthropologischen Untersuchungen von Kinderbestattungen, *Archäologische Berichte*, roč. 19, Bonn 2006. Také v *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* (45/2–3, 2004) najdeme řadu zajímavých příspěvků, které byly předneseny na konferenci *Von der Geburt bis zum Tod. Individuelle und gesellschaftliche Dimensionen von Alter und Geschlecht in der Urgeschichte*.

²⁶ Elisabeth BEAUSANG, *Childbirth and Mothering in Archaeology*, Gothenburg 2003.

²⁷ Klaudia DAŇOVÁ, Sociálne postavenie detí od neolitu po koniec staršej doby bronzovej v severnej časti Karpatskej kotliny, Rkp. dizertační práce, Archeologický ústav Slovenské akadémie vied, Nitra 2010; Táž, Novorodenci – chýbajúci demografický článok. *Musaica*, 2011, roč. 27, s. 193–200; Táž, Deti na pohrebiskách staršej doby bronzovej, *Acta Musei Nationalis Pragae, Series A – Historia*, 2012, roč. 66, č. 3–4, s. 17–26.

²⁸ Katarína HLADÍKOVÁ, Perception of children in Villanovan period in southern Etruria, in: Paulina ROMANOWICZ (ed.), *Child and Childhood in the Light of Archaeology: Studies*, Wrocław 2013, s. 41–73. Táž, Reflection of Age or Social Status? Case study – Quattro Fontanili, Veii, in: Raimund KARL – Jutta LESKOVAR (eds.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich*, č. 37, Linz 2013, s. 259–270.

o dětech u středodunajských Germánů sepsala I. Kvetánová.²⁹ V roce 2010 proběhla v Bratislavě konference *Dieta v pravěku*, příspěvky z ní byly vydány v časopise *Musaica*.³⁰

Široký záběr souvisejících témat (porod, výchovné metody, hračky, domov, vzdělání, práce, pohřební zvyklosti, dětské válečníci, božstva, oběti, zneužívání dětí, otroctví, prostituce, válečné masakry, přechodové rituály) představila J. Wileman,³¹ jejíž kniha zahrnuje detailní příklady z celého světa, s důrazem na Středomoří a Evropu od dob paleolitu po anglosaskou Anglii. Pod několika tituly je podepsaná J. E. Baxter, ta se zabývala problémem, jak archeologicky zachytit socializaci dětství a rolí genderu při vývoji dítěte.³² V roce 2008 vyšel sborník *Babies Reborn* redigovaný K. Bacvarovem.³³ Publikace D. F. Lancyho *The Anthropology of Childhood — Cherubs, Chattel, Changelings*³⁴ představuje komplexní přehled z ryze kulturně antropologické perspektivy, ukazuje rozdílné přístupy k dětem a jejich postavení v minulých i současných společnostech. Bioarcheoložky S. Halcrow a N. Tayles se v roce 2008 zabývaly zejména problematikou biologického a sociálního konceptu dětství.³⁵ K zásadním pracím na poli bioarcheologie dětství dále patří stejnojmenná publikace M. E. Lewis.³⁶

Sborník *(Re)Thinking the Little Ancestor* z roku 2011 opět přinesl články širokého geografického i časového rozptylu.³⁷ P. Romanowicz editovala sborník studií s evropským záběrem *Child and Childhood in the Light of Archaeology: Studies*,³⁸ soustavněji se vývoji archeologie dětství věnuje v Polsku M. Pawletta.³⁹ Pod editorkou G. Coşkunsu vyšla 2015 publikace *The Archaeology of Childhood: Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, která se snaží zejména o interdisciplinární přístup k tématu.⁴⁰ Ve stejném roce vyšel v Německu i sborník na počest předčasně zesnulé badatelky Brigitte Lohrke.⁴¹ Nejnovějším počinem je zrovna vydaný *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*,⁴² který se nepochybně stane zásadním kompendiem pro studium dětství v minulosti.

V současnosti se archeologii (příp. antropologii) dětství věnuje řada badatelů (většinou žen), a tak celosvětově množství prací věnovaných dané problematice značně vzrostlo. Téma se podařilo dostat do širšího odborného povědomí a úsilí zainteresovaných vědců vyvrcholilo v roce 2007 založením Společnosti pro studium dětství v minulosti,⁴³ která vydává časopis *Childhood in the past: an international journal (CIP)*,⁴⁴ monografickou řadu a pořádá každoročně mezinárodní konferenci a další symposia na související témata.

Přehled domácího bádání

Jak bylo zmíněno v úvodu, k výraznější reflexi zahraničních pokusů implementovat děti do celkových interpretací u nás zatím nedošlo. S nástupem nového století však přeci jen můžeme sledovat narůstající zájem o tuto dosud přehlíženou skupinu. V minulém století se badatelé pouze občas vyjadřovali k dětství v pravěku při příležitosti zveřejnění nálezů více dětských pozůstatků⁴⁵ anebo nálezů něčím zvláštních, např. pohřby dětí u domů v kultuře s lineární keramikou⁴⁶ nebo *pi-thoi* – pohřby nespálených dětských těl v nádobách.⁴⁷ Většinou však byly děti jenom zmiňovány v přehledech jedinců uložených na pohřebištích, či se v demografických studiích poukazyvalo na malý počet nalezených nejmenších dětí. Prvním archeologem, který u nás již v šedesátých letech upozornil na nutnost věnovat při výzkumech pohřebišť speciální pozornost dětským hrobům, byl J. Eisner.⁴⁸

V rámci demografie pravěkých pohřebišť neopomenul problematiku chybějících dětí E. Neustupný.⁴⁹ Množství podnětných informací přinesla dále publikace *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* kolektivu autorů z roku 1990.⁵⁰ Ještě v devadesátých letech vyšly dvě práce z pera Z. Smetánky týkající se dětí ve středověku,⁵¹ na něj navázala bohužel nepublikovanou diplomovou prací P. Effenberková⁵² a poz-

²⁹ Ivana KVETÁNOVÁ, *Deti stredodunajských Germánov. Analýza hrobov detí a mladistvých*. Slovenská archeológia, 2008, roč. 56, č. 1, s. 21–60.

³⁰ *Musaica*, 2011, roč. 27.

³¹ Julie WILEMAN, *Hide and Seek: The Archaeology of Childhood*, Stroud 2005.

³² Jane Eva BAXTER, *The Archaeology of Childhood. Children, Gender and Material Culture*, Walnut Creek 2005. Táž, *Children in Action: Perspectives on the Archaeology of Childhood*, *Archaeological papers of the American anthropological association*, 2006, roč. 15. Táž, *The Archaeology of Childhood*, *Annual Review of Anthropology*, 2008, roč. 37, s. 75–91.

³³ Krum BACVAROV (ed.), *Babies Reborn: Infant/Child Burials in Pre- and Protohistory*. Oxford 2008.

³⁴ David F. LANCY, *The Anthropology of Childhood – Cherubs, Chattel, Changelings*. Cambridge 2008.

³⁵ S. E. HALCROW – N. TAYLES, *The Bioarchaeological Investigation of Childhood*, s. 190–215.

³⁶ Mary E. LEWIS, *The Bioarchaeology of Children: Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*, Cambridge 2007.

³⁷ Mike LALLY – Alison MOORE (eds.), *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*. BAR International Series 2271, Oxford 2011.

³⁸ Paulina ROMANOWICZ (ed.), *Child and Childhood in the Light of Archaeology: Studies*, Wrocław 2013.

³⁹ Michał PAWLETTA, *Re-constructing childhood in archaeology*, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 2004, roč. 45, s. 181–197; Táž, *An archaeology of childhood*, *Sprawozdania archeologiczne*, 2009, č. 61, s. 9–24; Táž, *An archaeology of childhood – a new subfield of study*, in: Paulina ROMANOWICZ, *Child and Childhood in the Light of Archaeology*, Wrocław 2013, s. 9–28.

⁴⁰ Güner COŞKUNSU (ed.), *The Archaeology of Childhood: Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, Albany 2015.

⁴¹ Raimar W. KORY (ed.), *Lebenswelten von Kindern und Frauen in der Vormoderne. Archäologische und anthropologische Forschungen in memoriam Brigitte Lohrke*, *Paläowissenschaftliche Studien Band 4*, 2015.

⁴² Sally CRAWFORD – Dawn HADLEY – Gillian SHEPHERD (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford 2018.

⁴³ *The Society for the Study of Childhood in the Past*, zkráceně SSCIP (www.sscip.wordpress.com).

⁴⁴ Ve zmíněném periodiku vyšla samozřejmě řada zajímavých studií, některé budou citovány později v textu.

⁴⁵ Zdeněk ČIŽMĚŘ – Kateřina GEISLEROVÁ, *Pohřby v jamách na sídlišti kultury s lineární keramikou v Žádovicích, okr. Hodonín, Pravěk Nová řada*, 1997, č. 7, s. 39–64.

⁴⁶ Vladimír ONDRUŠ, *Dětské pohřby na neolitickém sídlišti ve Vedrovicích*, *Časopis Moravského musea*, 1972, roč. 57, s. 27–35.

⁴⁷ Jiří NEUSTUPNÝ, *Únětické pohřby v nádobách*, *Památky archeologické*, 1933, roč. 39, s. 14–20.

⁴⁸ Jan EISNER, *Rukověť slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury*, Praha 1966, s. 392–394.

⁴⁹ Evžen NEUSTUPNÝ, *Demografie pravěkých pohřebišť*, Praha 1983, s. 23–28, 112–115, 134–135.

⁵⁰ Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

⁵¹ Zdeněk SMETÁNKA, *Archeologie dětství*, *Historický obzor*, 1993, č. 4, s. 78–82; Táž, *Archeologie ochranného zvuku*, *Dějiny a současnost*, 1993, roč. 15, č. 1, s. 7–9.

ději N. Profantová článkem zaměřeným na hroby dětí raně středověké elity.⁵³ Po roce 2000 až doposud vznikají napříč vědními obory články⁵⁴ i studentské závěrečné práce, ovšem ty málokdy publikované, téma bývá většinou opuštěno a již se mu pisatel dále nevěnuje.⁵⁵ Doporučit lze studii J. Turka,⁵⁶ který hodnotil postavení dítěte v kulturách se šňůrovou keramikou a se zvoncovitými poháry, a P. Vachůta,⁵⁷ jenž se zamýšlel nad vypovídací hodnotou dětských hrobů na nekropolích starší doby bronzové. Nejsoustavnější pozornost, podobně jako autorka článku,⁵⁸ věnovala pravěkým dětem (zejména období neolitu) již pouze E. Čermáková před tím, než se zaměřila na genderovou archeologii.⁵⁹

Řadu článků přineslo kolokvium s názvem *Antropologie smrti: pohřeb/nepohřeb dítěte v archeologických a jiných pramenech*, které se uskutečnilo v listopadu 2006 v Brně a z něhož vyšla následující rok část příspěvků v časopise *Študijné zvesti*.⁶⁰ Některým příspěvkům je však nutno přiznat spíše popisný charakter a absenci hlubších souvislostí, jejich autoři dále danou problematiku nerozvíjeli. V poslední době se tématu dětství v pravěku dotkla K. Remišová Věšínová v rámci archeologie genderu.⁶¹

O raně středověkých dětech pojednávají novější studie H. Chorvátové, která se mimo jiné zabývá podobou tehdejší

rodiny.⁶² O středověkých hračkách publikovala několik prací Z. Měchurová.⁶³ Mladší časová období pokrývají již spíše díla historiků, zde bych odkázala na práce N. Rejchrtové,⁶⁴ M. Nodla⁶⁵ či M. Lenderové,⁶⁶ kde je k nalezení i další literatura. Novější studie vzešly z konference *Děti ve velkoměstech od středověku až na práh industriální doby* konané v roce 2010 Archivem hl. města Prahy a Institutem mezinárodních studií FSV UK.⁶⁷ V rámci grantového projektu *Dítě ve středověku a raném novověku v českých zemích*, jehož nositelem je Historický ústav AV ČR, se konala stejnojmenná konference v roce 2015.⁶⁸

Prezentovaný přehled prací nepůsobí chudě, vezmeme-li však v úvahu, jaké dlouhé dějinné období pokrývá (pravěk až novověk) a že představuje v podstatě veškerou dostupnou literaturu k tématu, která vyšla v naší zemi, není to již tak slavné. Nejde o monografie, ale o články, někdy skromného rozsahu.

Příčiny nezájmu o dětskou problematiku

Zahraniční badatelé spatřují více příčin dřívějšího nezájmu o studium světa dětí v minulosti, některé zdůrazňují podobně jako v případě archeologie genderu; ostatně zájem o děti vyšel z druhé vlny feministické archeologie.⁶⁹ První z nich je „ne-

⁵² Petra EFFENBERKOVÁ, Středověké dítě a jeho svět v zrcadle archeologických pramenů, Rkp. diplomové práce, Ústav pro archeologii FF UK, Praha 2000.

⁵³ Nad'a PROFANTOVÁ, Die Elite im Spiegel der Kindergräber aus dem 9. und 10. Jahrhundert in Böhmen, in: Pavel KOUŘIL (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik), Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Brno 2005, s. 313–334.

⁵⁴ Např. Ivan CHORVÁT, Fenomén detstva a premeny rodiny, in: Ivo BUDIL – Marta ULRYCHOVÁ (eds.), Antropologické symposium II, Dobrá Voda u Pelhřimova 2002, s. 145–151. První číslo roč. 38 časopisu *Anthropologie* (2000) bylo věnováno právě nedospělým jedincům. Roku 2002 pořádal Ústav historických věd na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice 2. pardubické bienále s názvem *Dítě a dětství napříč staletími* – viz sborník příspěvků Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ, *Dítě a dětství napříč staletími*. 2. Pardubické bienále. 4.–5. dubna 2002, Pardubice 2003.

⁵⁵ Např.: Stanislava BREBEROVÁ, Doklady her a hraček v archeologických nálezech v Hradci Králové, Rkp. bakalářské práce, Univerzita Pardubice, Pardubice 2011; Hana KAŠPAROVÁ, Dětsví ve středověku z pohledu archeologie, Rkp. diplomové práce, Katedra archeologie FF ZČU, Plzeň 2012; Lenka ČERNÁ, Společenské postavení dětí na přelomu eneolitu a doby bronzové, Rkp. bakalářské práce, Katedra archeologie FF ZČU, Plzeň 2017 a další.

⁵⁶ Jan TUREK, Being a Beaker Child. The position of children in Late Eneolithic society, in: In Memoriam Jan Rulf, Památky archeologické – Supplementum 13, Praha 2000, s. 422–436.

⁵⁷ P. VACHŮT, Několik poznámek k vypovídací hodnotě dětských pohřbů na nekropolích starší doby bronzové, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada M, 2003–2004, roč. 8–9, s. 89–99.

⁵⁸ Lucie VEJSKALOVÁ, Pohřbívání dětí v neolitu a eneolitu na našem území, *Præhistorica*, 2009, roč. 28, s. 237–280; Lucie VÉLOVÁ, Problematika dětských pohřbů v pravěku na našem území, Rkp. diplomové práce, Ústav pro archeologii FF UK, Praha 2010; Táž, Děti v českém pravěku (od neolitu po dobu bronzovou), ČNM – řada historická, 2011, roč. 180, č. 3–4, s. 20–37; Lucie VÉLOVÁ – Marika TISUCKÁ, Druhotné zásahy v hrobech dětí na příkladu starší doby bronzové, in: Stanislav STUHLÍK (ed.), Materiály o pohřebním ritu. Druhotné zásahy v hrobech, *Acta archaeologica Opaviensia*, č. 4, Opava 2011, s. 105–112; Lucie VÉLOVÁ, Několik postřehů k problematice dětské úmrtnosti v neolitu, in: Miroslav POPELKA – Renata ŠMIDTOVÁ (eds.), Neolitizace aneb setkání generací, Praha 2014, s. 321–335.

⁵⁹ Eva ČERMÁKOVÁ, Problémy dětství v neolitu střední Evropy, *Pravěk Nová řada*, 2002, č. 12, s. 7–45; Táž, Živé a mrtvé neolitické děti, *Študijné zvesti*, 2007, č. 42, s. 17–21; Táž, Postavení ženy, muže a dítěte ve společnosti tvůrců lengyelské kultury, in: Eliška KAZDOVÁ – Vladimír PODBORSKÝ (eds.), *Studium sociálních a duchovních struktur pravěku*, Brno 2007, s. 207–255; Eva ČERMÁKOVÁ – Martin GOLEC – Tereza TRUBAČOVÁ – Zdeněk TVRDÝ, Kam zmizely horákovské děti?, *Študijné zvesti*, 2007, č. 42, s. 23–51.

⁶⁰ *Študijné zvesti*, Nitra 2007, roč. 42.

⁶¹ Kamila REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, Pravěk dětství a jeho odraz v dobových datech, in: Ivan CHEBEN – Marián SOJÁK (eds.), *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2013: zborník referátov z 29. pracovného – stretnutia bádateľov pre výskum neolitu a eneolitu Čiech, Moravy a Slovenska: Vršatské Podhradie*, 27.–30. 9. 2010, Nitra 2013, s. 299–316; Táž, Gender a pravěká společnost, Praha 2017, s. 184–192.

⁶² Hana CHORVÁTOVÁ, Podoby rodiny v ranom stredoveku, in: Rastislav KOŽIAK – Jaroslav NEMEŠ (eds.), *Kresťanstvo v časoch sv. Vojtecha*, Krakov 2009, s. 140–151; Táž, Deti a detstvo vo včasnóm stredoveku, in: Olga FEJTOVÁ et al. (eds.), *Děti ve velkoměstech od středověku až na práh industriální doby*, Documenta Pragensia, 2012, č. 31, s. 49–72. H. Chorvátová zpracovala i výběrový přehled prací týkajících se dětí v pravěku a raném středověku z pera českých a slovenských autorů: Hana CHORVÁTOVÁ, Ur- und frühgeschichtliche Kinder(welten) im Fokus der tschechischen und slowakischen Archäologie – Einblicke in die bisherige Forschung, in: R. W. KORY (ed.), *Lebenswelten von Kindern und Frauen*, s. 103–109.

⁶³ Zdeňka MĚCHUROVÁ, Středověký svět dětí a her v archeologických pramenech, *Archaeologia historica*, 2010, roč. 35, s. 95–105.

⁶⁴ Noemi REJCHRTOVÁ, Dětská otázka v husitství, *Československý časopis historický*, 1980, roč. 28, s. 53–77.

⁶⁵ Martin NODL, Dětsví v předmoderní době, *Souvislosti*, 1996, č. 4, s. 7–29.

⁶⁶ Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století, Praha – Litomyšl 2006, s. 8–11.

⁶⁷ Olga FEJTOVÁ et al. (eds.), *Děti ve velkoměstech od středověku až na práh industriální doby*, Documenta Pragensia, 2012, č. 31.

⁶⁸ Doposud byly publikovány některé dílčí studie, celková monografie je v tisku. Eva DOLEŽALOVÁ, Dítě a církev ve středověku, *Medievalia Historica Bohemica*, 2016, roč. 19, č. 1, s. 75–85; Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, Literární prameny o dětech a pro děti. Příspěvek ke komparaci historiografických pramenů a literatury středověku v českých zemích, *Medievalia Historica Bohemica*, 2016, roč. 19, č. 1, s. 35–73.

⁶⁹ M. PAWLETTA, An archaeology of childhood – a new subfield of study, s. 17.

viditelnost“ dětí v archeologických nálezech, v materiální kultuře („invisible children“). Při identifikaci dětí v minulosti jsou hlavním pramenem dětské hroby, resp. dětské pozůstatky, příslušná hrobová výbava a celý nálezový kontext. V průměru chudší dětské hroby však byly pro archeology v počátcích oboru nezajímavé. Obdobně dětské pozůstatky byly antropology vnímány jako nevýznamný zdroj informací, neboť pro dříve populární typologické analýzy byly nepoužitelné, zároveň určení pohlaví bylo u nich nemožné.⁷⁰

Podstatnou úlohu hrála i role androcentrismu, příp. adultocentrismu ve vědeckém poznání obecně. Někdy se dokonce mluví o „minulosti jednoho pohlaví“⁷¹ nebo o archeologickém „malestreamu“.⁷² Badatelé se zaměřovali takřka výlučně na muže (a dospělé), a zkoumat jak děti, tak i ženy se zdálo pro cíle a priority archeologického výzkumu irelevantní. Tento postoj vzešel z mnoha faktorů. Zaprvé, archeologie se málo zajímá o lidské bytosti jako takové, jako obor je zaměřena na studium artefaktů a abstraktních socio-kulturních procesů. Zadruhé, paušálně přijímaná platnost rigidní dělby práce na základě pohlaví vytvořila dojem, že jedinými produktivními lidmi v minulosti byli dospělí (muži). Aktivitu žen, za jejichž hlavní úlohu v minulosti se považovalo rození dětí a péče o ně, byly omezeny na domácí (privátní) sféru, která byla tradičně považována za méně důležitou než veřejná (mužská). Obecně se soudilo, že ženská práce nemá na rozdíl od mužské výrazný celospolečenský dopad. Tudiž ženy absentují v interpretacích, stejně jako děti, pojmávané často jako ženské „břemeno a úděl“, kvůli čemuž stály z počátku dětí na okraji zájmu i v rámci genderové archeologie.⁷³

V neposlední řadě je třeba jako významnou příčinu marginalizace dětství v archeologickém bádání uvést projekci moderního konceptu dětství do minulosti. Zejména západní společnost inklinuje k tomu vidět děti jako společensky pasivní, ekonomicky neproduktivní a kulturně marginální, tudíž pro archeologické interpretace nepodstatné.⁷⁴ Dalším problémem je skutečnost, že sociální role a jejich důležitost byly položeny na biologickém základě.⁷⁵ Archeologové pak vykreslovali děti na základě jejich biologické nezralosti, kterou si vykládali jako sociální závislost. Dítě je považováno za závislou bytost, kterou je třeba ustavičně hlídat, starat se o ni, zároveň je bráno jako nevinné, neznalé a bezmocné stvoření, „příjemce“. Dítě je definováno ve vztahu k dospělému tím, co není – není dospělé (podobně jako „ti druzí“) – a co mu chybí.⁷⁶ Je viděno jako nekompletní reflexe dospělé osoby a dětství je bráno jako pouhé přechodné období.

Nová východiska

Badatelé zabývající se archeologií dětství se postupně snaží v rámci hlavního oborového diskurzu změnit nazírání na děti v minulosti. Východiska měnicího se přístupu k tématu dětství ovlivnilo nové sociologické paradigma, jehož klíčové znaky popsali A. Prout a A. James.⁷⁷ Zaprvé, dětství je sociální konstrukt, kulturně a historicky specifický, který se liší od biologické nezralosti. Nejde o univerzální či přirozený rys všech lidských společností, ale o jejich kulturní a strukturální složku. Zadruhé, vztah mezi dětstvím v biologickém smyslu a jeho sociální konstrukcí je komplexní – existují často různé a protichůdné podoby dětství, podobně význam vztážený k dětství se může různit podle rozdílného prostorového, časového, kulturního a ekonomického kontextu. Dětství nemůže být chápáno odděleně od ostatních členicích principů, jako jsou gender, věk, třída či etnicita, tudíž nemůže být chápáno jako univerzální fenomén. Děti by měly být vnímány jako aktivní při vytváření jejich vlastního a/nebo sociálního světa, ve kterém žijí. Je to skupina se specifickými pravidly a hodnotami, i vlastním světem.

Určité nesnáze v uchopení a rozvíjení tématu způsobuje nedostatek přesných definic a koherentních kritérií, jak zkoumat dětství archeologicky. Neapanuje obecná shoda na tom, kdy dětství končí a jak určit jeho trvání. Často je dětství bráno jako nediferencovaný úsek života jedince bez rozlišení jeho různých etap, jak dokazují obecné termíny jako nedospělý, mladý jedinec, dítě... Děti různého věku bývají smíchány a společně prezentovány v kontrastu k dospělým. Věkovým kategoriím jako novorozenec, kojeneček, batole, adolescent, které jsou indikátorem stupně biologické zralosti a tělesného vývoje, bývá nekriticky přiřazen sociální význam bez uvážení jejich měnicích se kulturních definic. Přestože dětství je sociální konstrukt, kulturně a historicky specifický, archeologové ho stále definují pomocí kritérií fyzické antropologie a jejího názvosloví (*infans I, II, příp. III, juvenis*), přičemž komparativní studium je ztíženo existencí víceřadých klasifikací. Jako alternativu ke klasicky pojatým kategoriím navrhl F. Fahlander pracovat s kategoriemi (sériemi),⁷⁸ které vycházejí z etap psychomotorického vývoje u dětí.⁷⁹

Je třeba si uvědomit, že lidský věk je sociální konstrukt vztážený k biologickému věku, ale není s ním identický, stejně jako gender není to samé jako biologické pohlaví. Lze rozlišit více typů věku, kromě biologického (fyziologického) či chronologického (kalendářního) existuje také u většiny po-

⁷⁰ Na absenci studia dětí upozorňovali též antropologové výmluvnými názvy článků: Alma GOTTLIEB, Where have all the babies gone? Toward an anthropology of infants (and their caretakers), *Anthropological Quarterly*, 2000, roč. 3, s. 121–132; Lawrence A. HIRSCHFELD, Why Don't Anthropologists Like Children?, *American Anthropologist*, 2002, roč. 104, č. 2, s. 611–627.

⁷¹ K. REMIŠOVÁ VĚŠINOVÁ, Gender a pravěká společnost, s. 20.

⁷² M. PAWLETTA, Re-constructing childhood, s. 184.

⁷³ „Even within feminist research children retain a residual status, a form of social baggage, confirming the woman's domestic identity through the duties and emotional ties of motherhood.“ Eleanor SCOTT, Introduction: on the Incompleteness of Archaeological Narratives, in: J. MOORE – E. SCOTT, *Invisible People and Processes*, s. 7.

⁷⁴ M. PAWLETTA, An archaeology of childhood, s. 18.

⁷⁵ Dnešní koncept dětství v západní společnosti je v zásadě medicínský.

⁷⁶ „Children like women exist at the weaker end of the dichotomized dimensions of male/female, adult/child. They are feminized in the sense of being other-than-male and other-than-powerful, and they exist in a category that includes the elderly, the enslaved, and other weak, muted, and marginalized groups.“ Nan ROTHCHILD, Introduction in: K. A. KAMP (ed.), *Children in the Prehistoric Puebloan Southwest*, s. 1–13.

⁷⁷ A. JAMES – A. PROUT (eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood*, s. 8.

⁷⁸ Dle upraveného pojmu seriality, který rozvíjí J.-P. Sartre ve své *Kritice dialektického rozumu*: Jean-Paul SARTRE, *Critique of Dialectical Reason*, London 1991, s. 256–269.

⁷⁹ Fredrik FAHLANDER, Subadult or Subaltern? Children as serial categories, in: M. LALLY – A. MOORE, (Re)Thinking the Little Ancestors, s. 14–23.

pací věk sociální, který se od nich může značně různit. Sociální věk se vztahuje ke společensky daným věkovým normám a obecně schválenému normativnímu chování pro jednotlivé věkové skupiny. Dnešní archeologie jako další disciplína dospěla k zájmu o osobní historii jednotlivce a počítá také s možným odlišným prožíváním času u mužů, žen a dětí.⁸⁰

Přechodové rituály, iniciace

Etnografie barvitě ilustruje, že období od narození po vstup do dospívání se u různých národů rozkládá na různý počet delších či kratších etap. Narození, přechod mezi etapami uvnitř dětství, iniciace do světa dospělých, do různých společenství, sňatek, všechny tyto významné osobní životní události jsou doprovázeny přechodovými rituály.⁸¹ V rámci iniciačních rituálů existují sice praktiky, které zanechávají stopy na kostře (jako např. vyražení zubů či usekávání článků prstů), ale stejně je většinou jejich podstoupení z lidských ostatků nezjistitelné. Při hledání stop po přechodových rituálech však mohou archeologové kromě etnografických pozorování využívat pro některá období či oblasti prameny historické, písemné či ikonografické.

Konkrétní náplň přechodového rituálu bývá většinou pohlavně specifická a vysoce kulturně diferencovaná. Mužské obřady vyličené na egyptských freskách znázorňují rituální obřízku odhadovanou mezi 10 a 12 lety, podstoupení rituálu v egyptské ikonografii dále odpovídá změně účesu.⁸² V rámci studia předkolumbovských civilizací, zejména v Mezoamerice či Jižní Americe, byly identifikovány iniciace např. u Aztéků, a to skrze Kodex Mendoza a Florentský kodex, kde je znázorněno těhotenství, obřady při porodu i iniciace značící přechody mezi různými stadii dětství. Obřady měly probíhat každé čtyři roky až do dospělosti, změny statusu byly často znázorněny proměnou účesu a oděni, šperků a dekorací těla, což by mělo být vše i archeologicky potenciálně zjistitelné.⁸³

Ženské figurky u Olméků v Chalcatzingu v dnešním Mexiku mohly být užívány při ženských iniciačních rituálech

při učení dívek příslušným genderovým rolím. Další doklad spojitosti dívčí iniciace s figurální plastikou pochází z období antiky.⁸⁴ Athéňané odlišovali kromě kategorie novorozenců ještě dva další stupně dětství před pubertou. Délka období dospívání se pak značně lišila, zatímco u dívek trvala rok dva, pak již byly považovány za dospělé ženy, u chlapců to mohlo být až v 18 či 20 letech po dokončení vojenského výcviku či jiné požadované povinnosti. Každá etapa byla značena oděvem, specifickou materiální kulturou, velikostí, postojem a umístěním jedince, jak je patrné ze studia dostupné ikonografie 5. stol. př. n. l.⁸⁵

Přestože využití archeologických pramenů je omezené, některé pokusy se zaměřily na objevení místa iniciačních rituálů (paleolitické jeskyně, italské neolitické jeskyně) nebo na odhalení funkce určitých artefaktů s iniciací spojených. Nejčastějším přechodovým rituálem, s jehož doklady se archeologové setkávají, jsou pohřby. O vysledování příslušnosti jedince k určité kategorii z archeologického materiálu podle hrobové výbavy se pokusili např. archeologové na lokalitě Arroyo Hondo v Novém Mexiku.⁸⁶ Na základě studia dětských hrobů se o zjištění role a postavení dětí ve villanovské kultuře a o vysledování příslušných přechodových fází snažila K. Hladíková.⁸⁷ Podle analýzy pohřebiště Tiszapolgár-Basatanya v Maďarsku předpokládá J. Sofaer Derevenski zvláštní symboliku měděných artefaktů, jejichž kategorie dle ní indikují specifickou životní etapu. Pro nedospělé jedince ležící na pravém boku uvádí jako typické spirálovité či otevřené tvary náramků a prstenů, které se dají zvětšit, tj. rostou se svým majitelem. Nosili je zřejmě jedinci mužského pohlaví po dobu cca 20 let, mezi 5 a 25 lety. Následné sundání náramku pojímá autorka jako záměrný akt značící změnu statusu jedince.⁸⁸ Vazby náramků na nedospělé jedince si všimla i S. Bergerbrant. Podle ní v jižní Skandinávii děti kolem pěti až šesti let věku získávaly přístup ke svým prvním bronzovým předmětům a někdy před dosažením 15 let byly považovány za dospělé. Bronzové předměty mohly představovat jakýsi základní kapitál dětí, se kterým vstupovaly do dospělosti a který mohl být přeměněn na dům či dobytek.⁸⁹

⁸⁰ V mnoha společnostech byli a jsou muži a ženy podřízeni rozdílným věkovým stupnicím, rituálům a životním obdobím, neboť kulturní podmíněnost stadií životního cyklu jim často určuje místo na jiných, nebo dokonce opačných místech pomyslné škály, Roberta GILCHRIST (ed.), *Human Lifecycles*, *World Archaeology*, 2000, roč. 31, č. 3, s. 325–498. „Důležitým kulturně-sociálním mezníkem bývá první menstruace a její následné vracení, ale ženské pojetí času ovlivňují i další podobné události, jako těhotenství, porod, šestinedělí, kojení, které se většinou opakují několikrát za život, a následně menopauza. Ženské životy jsou charakterizovány cyklickou kontinuitou a diskontinuitou na rozdíl od mužských, které vykazují mnohem větší fyzickou kontinuitu, a působí proto lineárně.“ K. REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, *Gender a pravěká společnost*, s. 84.

⁸¹ Arnold VAN GENNEP, *Přechodové rituály*, Praha 1996; Jean Sybil La FONTAINE, *Initiation: ritual drama and secret knowledge across the world*, Harmondsworth 1985.

⁸² Rosalind JANSSEN – Jac J. JANSSEN, *Growing up in Ancient Egypt*, London 1990.

⁸³ Rosemary A. JOYCE, *Girling the Girl and Boying the Boy: The Production of Adulthood in Ancient Mesoamerica*, *World Archaeology*, 1999, roč. 31, č. 3, s. 473–83.

⁸⁴ Na reliéfech v athénskýh hrobkách z 5.–4. stol. př. n. l. jsou vyobrazeny mladé dívky, které drží figurky dospělých nahých žen, viz Joan REILLY, *Naked and Limbless: Learning about the Feminine Body in Ancient Athens*, in: Ann Olga KOLOSKI-OSTROW – Claire L. LYONS (eds.), *Naked Truths: Women, Sexuality and Gender in Classical Art and Archaeology*, London 1997; Lauren CALDWELL, *Roman Girlhood and the Fashioning of Femininity*, Cambridge 2014.

⁸⁵ Lesley BEAUMONT, *The social status and artistic presentation of „adolescence“ in fifth century Athens*, in: J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*, s. 39–50.

⁸⁶ Ann M. PALKOVICH, *Pueblo population and society: The Arroyo Hondo skeletal and mortuary remains*, School of American Research Press, Arroyo Hondo Archaeological Series, Vol. 3, Santa Fe 1980, s. 49–63.

⁸⁷ Viz pozn. 29.

⁸⁸ J. SOFAER DEREVENSKI, *Rings of life*, s. 392.

⁸⁹ Sophie BERGERBRANT, *Children in the Bronze Age: Three case studies*, in: Henrik ALEXANDERSSON – Alexander ANDREEFF – Annika BÜNZ (eds.), *Med hjärta och hjärna. En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, Göteborg 2014, s. 523–536.

„Chybějící děti“

Otázka „chybějících dětí“ – fenomén známý z většiny pravěkých kultur a období – byla již řešena vícekrát,⁹⁰ proto zde postačí jen stručné shrnutí. Malý počet nalezených dětských pozůstatků (zejména těch nejmenších do jednoho roku) při současně předpokládané vysoké dětské, resp. kojenecké úmrtnosti (odhadováno 30–50 %),⁹¹ byl doposud vykládán různě. Jako možná vysvětlení se nabízí horší dochování dětských kostí, ukládání v mělkých hrobech, nerozpoznání při výzkumu, potažmo stav výzkumu vůbec. Kromě závislosti dochování kostí na půdním typu lze podle J. Buckberry problém „neviditelnosti dětí“ přičíst na vrub i menšímu zájmu badatelů v minulosti, neboť je zřejmý nárůst počtu dětských hrobů na pohřebištích zkoumaných nedávno a moderními metodami.⁹²

Dětské pozůstatky mohly podléhat jinému pohřebnímu ritu, než je archeologicky zachytitelný pohřeb uplatněný u zbytku populace,⁹³ mohla také existovat samostatná dosud neobjevená dětská pohřebiště.⁹⁴ Je třeba počítat i s možností, že některé děti nebyly pohřbeny vůbec a jejich těla byla někde pouze pohozena,⁹⁵ zejména v případech, když dítě zemřelo, aniž by předtím bylo do společnosti rituálně přijato. To je ostatně podobný princip, jako když později zemřelé nepokřtěné děti neměly právo na pohřeb v posvěcené půdě.

Navíc vysokou dětskou úmrtnost zpochybnil antropolog M. Stloukal již v 80. letech 20. století, když poukazyval na možnou nesprávnost úmrtnostních tabulek, které počítají s nesmyslně vysokou úrovní plodnosti. Došel k závěru, že je možné, aby úmrtnost novorozenců a kojenců v pravěkých populacích byla skutečně nižší, než bychom očekávali, a zvyšovala se později, zhruba v té době, kdy dítě přestalo být chráněno blahodárným vlivem mateřského mléka.⁹⁶ Domnívám se, že správná hypotéza vysvětlující fenomén chybějících dětí spočívá v kombinaci všech uvedených možností.

Výchova a péče o děti

Mohlo by se zdát, že výchova a péče o děti v minulosti patří mezi oblasti, u nichž je mizivá šance získání informací. Není

tomu tak, i tyto kritické aspekty dětství lze zkoumat, ať již za pomoci etnografických pozorování, či samotných archeologických dokladů konkrétních praktik, kdy zásadní je antropologická analýza kosterních zbytků. Právě kulturní faktory (jako výživa, úroveň hygieny, nemocnost populace, kvalita péče o děti, jejich výchova, zvyky a pověry, také kontrola porodnosti) se do celkové dětské úmrtnosti v minulosti promítaly, a mohly hrát dokonce rozhodující roli.

Dnes jsou již pozůstatky nedospělých jedinců brány jako obzvláště užitečné při studiu stavu zdraví a nemocí v pravěku, protože jsou nejvíce demograficky proměnlivými a citlivými indikátory biokulturní změny.⁹⁷ Tradičně byly dětské pozůstatky zkoumány z hlediska patologie (mezi nejčastější diagnostikované změny na kostře patří *cribra orbitalia*, projev hyperplazie kostní dřevě vlivem anemických stavů způsobených nedostatečnou výživou). Nezapomínejme však, že zkoumané dětské pozůstatky jsou vzorkem populace, a to jedinců neúspěšných, dětí nemocných, postižených, zabitých atd. Na druhou stranu o zdraví a výživě v dětství vypovídají samozřejmě i kostry dospělých, tedy těch jedinců, kteří se úspěšně dospělosti dožili.

Tématem, které je v rámci fyzické antropologie v posledních dvou dekáдах na vzestupu, je studium výživy dětí v prvních letech života, kdy má největší význam. Špatná kvalita či nedostatek výživy může nejen zhoršit zdravotní stav dítěte, ale může vést až k jeho úmrtí. Vědce zajímá zejména délka kojení a doba odstavení, což poměrně přesně umožňuje u studovaných jedinců určit chemická analýza stabilních izotopů dusíku a uhlíku v kostních a zubních tkáních.⁹⁸ Protialky obsažené v mateřském mléce jsou pro dítě samozřejmě zásadní z imunologického hlediska a vědci jsou dokládána nová a nová pozitiva dalších jeho složek.⁹⁹ Podstatné pro zdravý vývoj dítěte je však i správné načasování odstavení a kvalita následné stravy, neboť od určitého věku už samotné mateřské mléko nestačí pokrýt všechny energetické požadavky, potřebu železa a dalších látek.¹⁰⁰ Odstavení je kritickým obdobím pro kojence z hlediska ochrany před infekcí, jejíž riziko navíc v minulosti často zvyšovaly špatné hygienické podmínky při přípravě stravy.¹⁰¹ Ve většině tradičních společností je dítě odstaveno mezi dvěma a třemi lety života, nicméně

⁹⁰ Ines BEILKE-VOIGT, *Kinderdefizite und Kinderfriedhöfe – Zur Sonderstellung des Kindes im Bestattungsritual anhand archäologischer und ethnologischer Quellen*, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 2004, roč. 45, s. 271–295; K. DAŇOVÁ, *Novorodenci*, s. 193–200; L. VÉLOVÁ, *Několik postřehů*, s. 321–324.

⁹¹ Nověji se na základě modelových úmrtnostních tabulek antropologové přiklání spíše ke spodní hranici tohoto intervalu. Četnost koster do jednoho roku ale kolísá na pohřebištích nejčastěji okolo pouhých 5–6 %, př. Hervé GUY – Claude MASSET – Charles-Albert BAUD, *Infant taphonomy*, *International Journal of Osteoarchaeology*, 1997, roč. 7, s. 221–29.

⁹² Jo BUCKBERRY, *Missing, Presumed Buried? Bone Diagenesis and the Under-Representation of Anglo-Saxon Children*. *Assemblage – The Sheffield graduate journal of archaeology* [online], Issue 5, April 2000 [cit. 23. června 2014]. Dostupné z: <http://www.assemblage.group.shef.ac.uk/5/buckberr.html>, 28. 5. 2014.

⁹³ Známe z etnografie – např. Jiří KANDERT, *Poznámky k využití etnografických údajů v případě výkladu knovízských „hrobů“*, *Archeologické rozhledy*, 1982, roč. 34, s. 190.

⁹⁴ S touto možností je třeba počítat, jak ukazují nedávno odkrytá pohřebiště dětí a nedonošených plodů v Egyptě či Peru, viz L. VÉLOVÁ, *Několik postřehů*, s. 328.

⁹⁵ Ladislav HOLÝ, *Pohřby na sídlišťích v Africe*, *Archeologické rozhledy*, roč. 8, s. 236–250.

⁹⁶ P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 86–91.

⁹⁷ S. E. HALCROW – N. TAYLES, *The Bioarchaeological Investigation of Childhood*, s. 198.

⁹⁸ Podle toho, který ze zubů je vybrán, lze pak charakterizovat stravu v určitých etapách dětství a dospívání, více např. Lenka KOVAČIKOVÁ – Jaroslav BRŮŽEK, *Stabilní izotopy a bioarcheologie – výživa a sledování migrací v populacích minulosti (2)*, *Živa*, 2008, č. 2, s. 87–88.

⁹⁹ Katharina REBAY-SALISBURY, *Breast is best – and are there alternatives? Feeding babies and young children in prehistoric Europe*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 2017, roč. 147, s. 14–15.

¹⁰⁰ To potvrzují i výsledky studie neolitické populace Turecka, kde pro děti s prodlouženou dobou kojení bylo následné odstavení spojeno s vyšším rizikem úmrtí, právě kvůli předchozímu oslabení jejich organismu nedostatečnou výživou, J. A. PEARSON – R. E. M. HEDGES – T. I. MOLLESON – M. ÖZBEK, *Exploring the Relationship Between Weaning and Infant Mortality: An Isotope Case Study from Aşıklı Höyük and Çayönü Tepesi*, *American Journal of Physical Anthropology*, 2010, roč. 143, č. 3, s. 448–457.

představy o vhodné době odstavení se různí od 6 měsíců až do 5 či 6 let.¹⁰²

Poznatky o kojení v minulosti se nedotýkají pouze samotných dětí, ale vypovídají i o dalších zákonitostech. Doba kojení byla ovlivňována celou řadou faktorů, jako například dostupností stravy pro odstavené dítě, vyčerpáním matky mimo domov či kulturními zvyklostmi. S pomocí informací o délce kojení získaných analýzou stabilních izotopů tak můžeme studovat vliv těchto faktorů (např. přijetí zemědělství a následných změn v zemědělské produkci, vliv přijetí křesťanství, vyšší zapojení žen do pracovního procesu v době průmyslové revoluce aj.) na kvalitu dětské výživy, a tím i na zdravotní stav a demografický růst sledované populace.¹⁰³ Znalost délky kojení je důležitou informací i z hlediska paleodemografie, neboť kojení kvůli svému antikoncepčnímu účinku bývá považováno za přirozený regulátor reprodukce.

Občas se objeví v archeologickém materiálu předměty, které by mohly sloužit ke krmení dětí. Většinou jde o nádoby specifického tvaru s vazbou na dětské hroby spíše však lokálního charakteru, např. v jižní oblasti Německa a Rakouska B. Siemoneit uvažovala v případě malých pohárků s protilehlými otvory těsně pod okrajem nádoby o jejich používání dětmi. Malé děti potřebují při pití obě ruce a dle autorky díry sloužily na upevnění rukojetí pro lepší držení nádoby.¹⁰⁴ Za kojenecké lahve jsou někdy považována skleněná infundibula u Římanů.¹⁰⁵ Kulovité nádoby s talířovitým ústím z neolitických dětských hrobů ze západního Slovenska by buď mohly sloužit jako kahančky k zaplazení tmy a strachu, jež tma v dětech vzbuzuje, nebo E. Čermáková nabízí vysvětlení, že se v nich přechovávaly výrobky z máku, který byl v souvislosti s dětmi používán jako uspávací a tišící prostředek.¹⁰⁶ Nejnověji problematiku kojení a jeho alternativ v pravěku (existenci kojných, krmení mlékem domácích zvířat a náhražkami z obilovin apod.), včetně dalších příkladů nádob určených ke krmení dětí shrnula K. Rebay-Salisbury.¹⁰⁷

Vzácně lze antropologicky vysledovat používání kolébky či nosítka (v angl. *cradle board*), které může způsobit zploštění lebky dětí odlišné od jiných, záměrných deformací.¹⁰⁸ I z našeho raného středověku známe objev předmětu spadajícího do této kategorie. „Prkénko“ s vrubovitě vyřezávanými okraji se našlo v jednom dětském hrobě na Závisti u Prahy.¹⁰⁹ Sloužilo zřejmě ke znehybnění malého dítěte nejspíše pomocí pevného popruhu. O pevném zavinutí kojenců svědčí i soudobé ikonografické prameny. Záměrné kraniální deformace jako svérázný způsob odlišení, demonstrace sociálního statusu, kmenové sounáležitosti či projev určité módy či rituálních praktik jsou

Obr. 1. Protahování lebek u afrického kmene Mangbetu v Kongu, 30. léta 20. stol. Foto RareHistoricalPhotos.com.

doloženy od neolitu u řady populací prakticky všech kontinentů, nejznámější jsou asi u starých Egyptanů, Mayů, Hunů a Germánů, ostatně dodnes jsme svědky podobných zkrášlovacích praktik u řady přírodních národů (obr. 1). Deformace se prováděla již od útlého věku různými způsoby, často za pomoci destiček přikládaných na lebku nebo bandážování. V některých kulturách je zvyk doložen převážně na ženských lebkách, jinde není pohlavně vázán.¹¹⁰

¹⁰¹ Sylva KAUPOVÁ, Co jedli naši předkové? Odpovědi nabízí bioarcheologie, [online]. Muzeum 3000, 2014, [cit. 10. 11. 2017]. Dostupné z: <http://muzeum3000.nm.cz/veda/co-jedli-nasi-predkove-odpovedi-nabizi-bioarcheologie>.

¹⁰² Příklady z různých populací a různých časových horizontů, i případy srovnání údajů z historických pramenů s analýzami archeologických dat uvedené např. v článku L. KOVAČIKOVÁ – J. BRŮŽEK, Stabilní izotopy, s. 87–88. Na našem území probíhala např. studie výživy a strategií týkajících se kojení na raně středověkých souborech z centrálních i vesnických lokalit sledující i vliv celospolečenských změn jako směřování ke státnímu zřízení a přijetí křesťanství. Sylva KAUPOVÁ – Estelle HERRSCHER – Petr VELEMÍNSKÝ – Sandrine CABUT – Lumír POLÁČEK – Jaroslav BRŮŽEK, Urban and rural infant-feeding practices and health in early medieval Central Europe (9th–10th Century, Czech Republic), *American Journal of Physical Anthropology*, 2014, č. 155, s. 635–651.

¹⁰³ Sylva KAUPOVÁ, Z jídelníčku našich předků – stabilní izotopy v rekonstrukci výživy minulých populací, *Živa*, 2006, č. 5, s. 230–233.

¹⁰⁴ B. SIEMONEIT, Das Kind in der Linienbandkeramik, s. 37: Abb. 18.

¹⁰⁵ Eduard KREKOVÍČ, Archeológia detí – úvod do problematiky, *Musaica*, roč. XXVII, s. 189–190.

¹⁰⁶ E. ČERMÁKOVÁ, Problémy dětství v neolitu, s. 19–21.

¹⁰⁷ K. REBAY-SALISBURY, Breast is best – and are there alternatives?, s. 13–30.

¹⁰⁸ K. A. KAMP, Where Have All the Children Gone?, s. 11–12.

¹⁰⁹ Z. SMETÁNKA, Archeologie dětství, s. 80.

¹¹⁰ Monika FŇAŠKOVÁ, Umělé deformace lebky člověka, Rkp. bakalářské práce, Ústav antropologie FF MU, Brno 2011.

Do budoucna je třeba sledovat spojitost mezi kulturními zvyky a zdravím dětí a věnovat pozornost důsledkům špatného zdraví jak na děti, tak na celou společnost. Na zdraví dětí mají vliv i různé představy o jejich potřebách. Např. Bambara v Mali si neuvědomují vztah mezi jídlem a růstem, věří, že kvalitní stravu děti nepotřebují, tu dostávají dospělí, protože těžce pracují.¹¹¹ Ve starověkém Římě kolovala pověra o škodlivosti kolostra, např. v pojednání *Gynekologie* doporučuje lékař Soranus, žijící na přelomu 1. a 2. století n. l., aby děti nedostaly mateřské mléko po dobu až tří týdnů, což mohlo vést k úmrtí novorozenců z nedostatku výživy a ke zvýšené náchylnosti k infekcím.¹¹²

Dodržování disciplíny u dětí je další oblastí, kde mohou dojít k užítku písemné (třeba z období antiky) a ikonografické prameny.¹¹³ U tradičních společností existují velké rozdíly v trestání dětí. Ve společenstvích lovců-sběračů existuje méně cenných věcí, které by děti mohly poškodit nebo zničit, než je tomu u zemědělců a pastevců, z čehož plyne i absence či minimum tělesných trestů. Děti pygmejů Aků mají přístup ke stejným zdrojům jako dospělí. Prvek autonomie, samostatnosti v jednání dítěte je zdůrazňován pozorovateli mnoha společenství lovců-sběračů.¹¹⁴ Indiáni Pirahové berou děti jako samostatné jedince, kteří nepotřebují hýčkáni nebo zvláštní ochranu, „zacházejí s nimi spravedlivě, s ohledem na jejich velikost a fyzickou slabost, ale jinak je nepovažují za kvalitativně odlišné od dospělých“.¹¹⁵

„Zatímco lovci-sběrači mají sklony k rovnostářství, společenství zemědělců a pastevců obvykle uplatňují různá práva pro muže a ženy a pro starší a mladší osoby.“ Tyto faktory mohou přispívat k tomu, že děti lovců-sběračů mají při svém jednání větší svobodu. Míra volnosti může dále záviset na tom, jak nebezpečné je prostředí, ve kterém skupina žije (výskyt jedovatých živočichů či nebezpečných šelem, blízkost nepřátel apod.).¹¹⁶

U tradičních společenství existují diametrálně odlišné přístupy i k porodu či načaté otázce bezpečnosti dětí, což může sloužit jako opětovné varování před projekcí naší západní koncepce dětství do minulosti. V některých kulturách jsou ženy při porodu ponechány samy a musejí si poradit, jinde se nezasahuje, když děti dělají nebezpečné věci, při kterých si mohou ublížit (hrají s ostrými předměty, zbraněmi, ohněm apod.). Na druhou stranu, jak poukázal J. Diamond ve svém bestselleru *Svět, který skončil včera*,¹¹⁷ tradiční společnosti mají v oblasti péče o děti co nabídnout i současným rodičům. Celosvětově slaví návrat některé zvyky, v západní společnosti zejména během 20. století pozapomenuté či zavřené, které přitom mají na zdraví dětí i jejich psychický vývoj pří-

znivý vliv, a to dlouhá doba kojení, okamžitá reakce na pláč miminka, společné spaní s rodiči, šátkování nebo nošení dětí na těle v různých nosítkách, minimální používání tělesných trestů atd. (trend pozitivního, kontaktního rodičovství, „princip kontinua“).¹¹⁸

Socializace, učení, hraní a práce

Badatelé věnující se dětství od počátku zdůrazňovali důležitost studia socializace, jakožto komplexní sady procesů, které jsou fundamentální pro kulturní kontinuitu, mezigenerační přenos a změnu.¹¹⁹ Pokračování skupin závisí na úspěšném trénování a přizpůsobení nové generace. Během socializace dochází k proměnám, kdy se jedinec vzdaluje od výchozího stavu novorozeněte a stává se z čistě biologického individua kulturní bytostí schopnou žít v lidské společnosti, přičemž si osvojuje její hodnoty, normy, chování, schopnosti a učí se sociálním rolím. Socializace probíhá po celý život, nejdůležitější je však právě v dětství a mládí.

Pro děti je nejdůležitější učení, je součástí jejich společenské existence, ať je to skrz hru, vzdělávání, či práci. Scény zobrazující klasický proces učení dětí dospělými jsou známé např. z egyptských fresek, řeckého vázového malířství či zmíněného Kodexu Mendoza (obr. 2).

Pro archeology je podstatné, že proces učení může být zachycen v rámci materiální kultury. Dosavadní archeologické pokusy v této oblasti se soustředily na proces osvojení pravěkých řemeslných technik, přičemž zkoumána byla výroba keramiky, textilí a štípané industrie. Řada studií zabývajících se učením výrobních dovedností se snažila rozpoznat začínající řemeslníky na základě analýzy artefaktů a rozpoznání zmetků či nedokonalého zpracování (učedník však nemusí být dítě). Badatelé došli k závěru, že začít se učit řemeslům mohou děti již od 2–5 let.¹²⁰ Vývojová psychologie může pomoci dětské výrobky identifikovat, protože specifické typy chyb a nedokonalostí lze spojit s vývojovou nezralostí spíše než s nedostatkem odborné znalosti. Jelikož existuje pravidelnost ve vývojové sekvenci, je možné odhadnout věk, ve kterém děti začínají třeba s keramikou podle toho, zda již používají symetrii apod.

K. Kamp měřila otisky prstů na keramice pro odhadnutí věku jednotlivců, kteří je zanechali. Její studie kultury Sinagua ze severní Arizony ukázala, že děti se začínaly učit výrobě keramiky již mezi 2 a 5 lety a od té doby byly začleněny do ekonomických aktivit.¹²¹ Proces učení se tkaní v mayské komunitě v Nabenchauku v Mexiku sledovala P. Greenfield; dívky měly dětský stávek od tří čtyř let, na normálním začí-

¹¹¹ Katherine Ann DETTWYLLER, *Dancing Skeletons – Life and Death in West Africa*, Prospect Heights 1994.

¹¹² Z těchto důvodů se mohly u dětí rozmocit takové nemoci jako kurděje a křivice, které byly odhaleny na pozdně římském pohřebišti v Poundbury Camp v Dorchesteru; Laura BONSALE, *Infanticide in Roman Britain: A Critical Review of the Osteological Evidence*, *Childhood in the past*, 2013, roč. 6, č. 2, s. 81.

¹¹³ V této souvislosti se často odkazuje na již uváděný Kodex Mendoza, kde jsou zachyceny různé tresty.

¹¹⁴ Jared DIAMOND, *Svět, který skončil včera*, Brno 2014, s. 195.

¹¹⁵ Daniel EVERETT, *Don't Sleep, There Are Snakes: Life and Language in the Amazonian Jungle*, Mew York 2008.

¹¹⁶ Jared DIAMOND, *Svět, který skončil včera*, Brno 2014, s. 196–197.

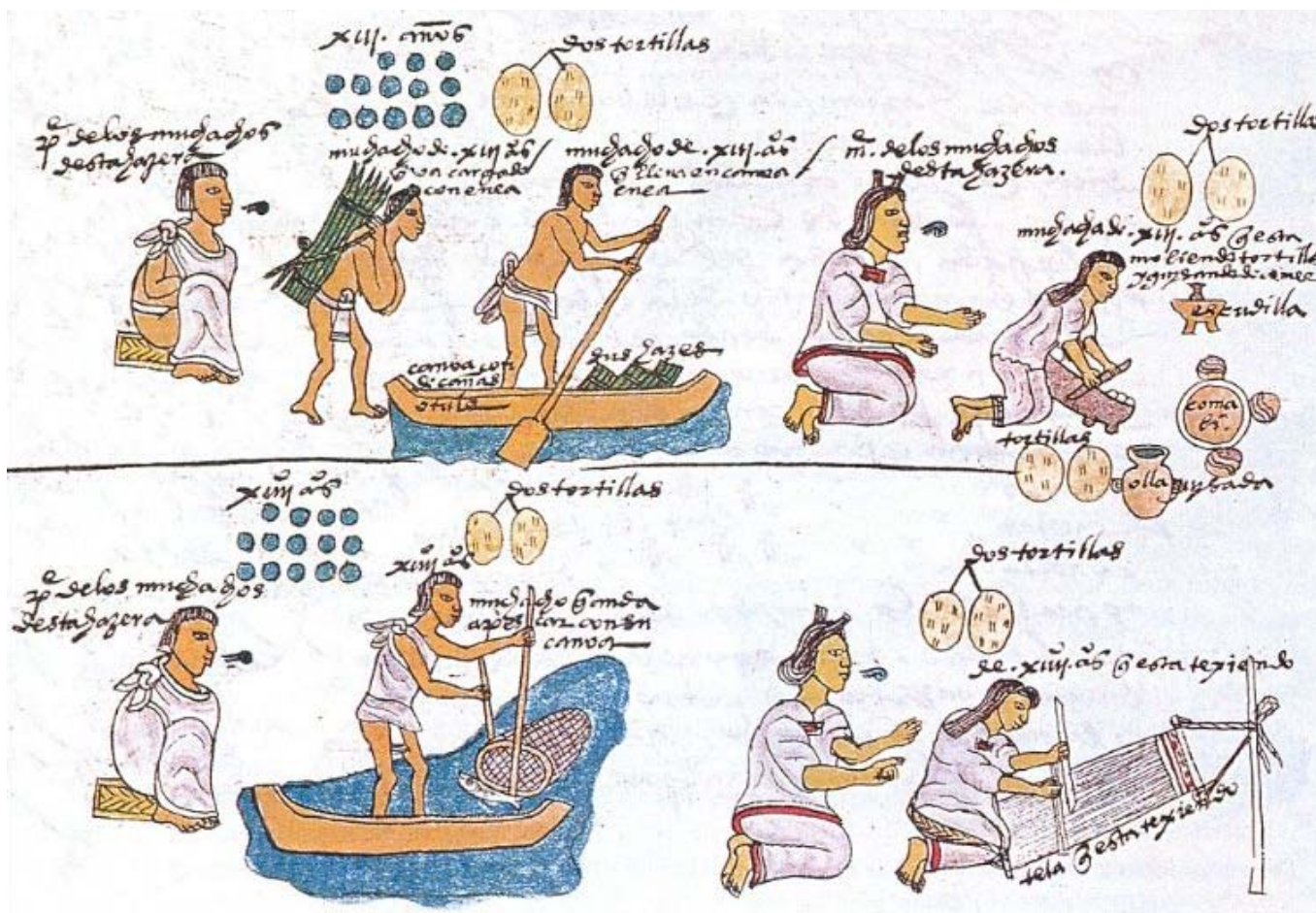
¹¹⁷ J. DIAMOND, *Svět, který skončil včera*, s. 173–206.

¹¹⁸ Jean LIEDLOFF, *Princip kontinua: hledání ztraceného štěstí pro nás a naše děti*, Praha 2007.

¹¹⁹ Grete LILLEHAMMER (ed.), *Socialisation. Recent research on childhood and children in the past*. Stavanger 2010.

¹²⁰ K. A. KAMP, *Where Have All the Children Gone?*, s. 14–18.

¹²¹ Kathryn Ann KAMP – Nicole TIMMERMAN – Greg LIND – Jules GRAYBILL – Ian NATOWSKY, *Discovering childhood: using fingerprints to find children in the archaeological record*, *American Antiquity*, 1999, roč. 64, s. 309–315.

Obr. 2. Učení aztéckých chlapců a dívek. Kodex Mendoza, 1535–1550 n. l., detail listu 60. Podle D. M. CARBALLO, Households and Daily Life in Mesoamerica, 2017 (online). [cit. 2017-11-10]. Dostupné z: <http://www.mexicolore.co.uk/aztecs/home/households-and-daily-life-in-mesoamerica>.

naly nejdříve v šesti letech.¹²² Poměrně velké pozornosti se těší studium výroby štípaných nástrojů, kdy za účelem rozpoznání činnosti dětských rukou se sledují nejenom chybné údery (obr. 3), ale i rozmístění výrobního odpadu na ploše lokality, kvalita použitých surovin aj. Tyto práce bývají většinou doplněné experimentální částí se zapojením současných dětí.¹²³

„U indiánů Sirionů z Bolívie dostávají chlapci již ve věku tří měsíců od svého otce malý luk a šíp... Ve třech letech začínají střílet na neživé předměty, pak na hmyz, ptáky, v osmi letech začínají doprovázet otce na lov a ve dvanácti letech jsou již plnohodnotnými lovci. Dívky si začínají ve třech letech hrát s miniaturním vřetenem, zkoušejí příst, vyrábět košíky, hrnce a pomáhají matce s dalšími domácími pracemi. Chlapecký luk a vřeteno jsou jedinými hračkami sirionských

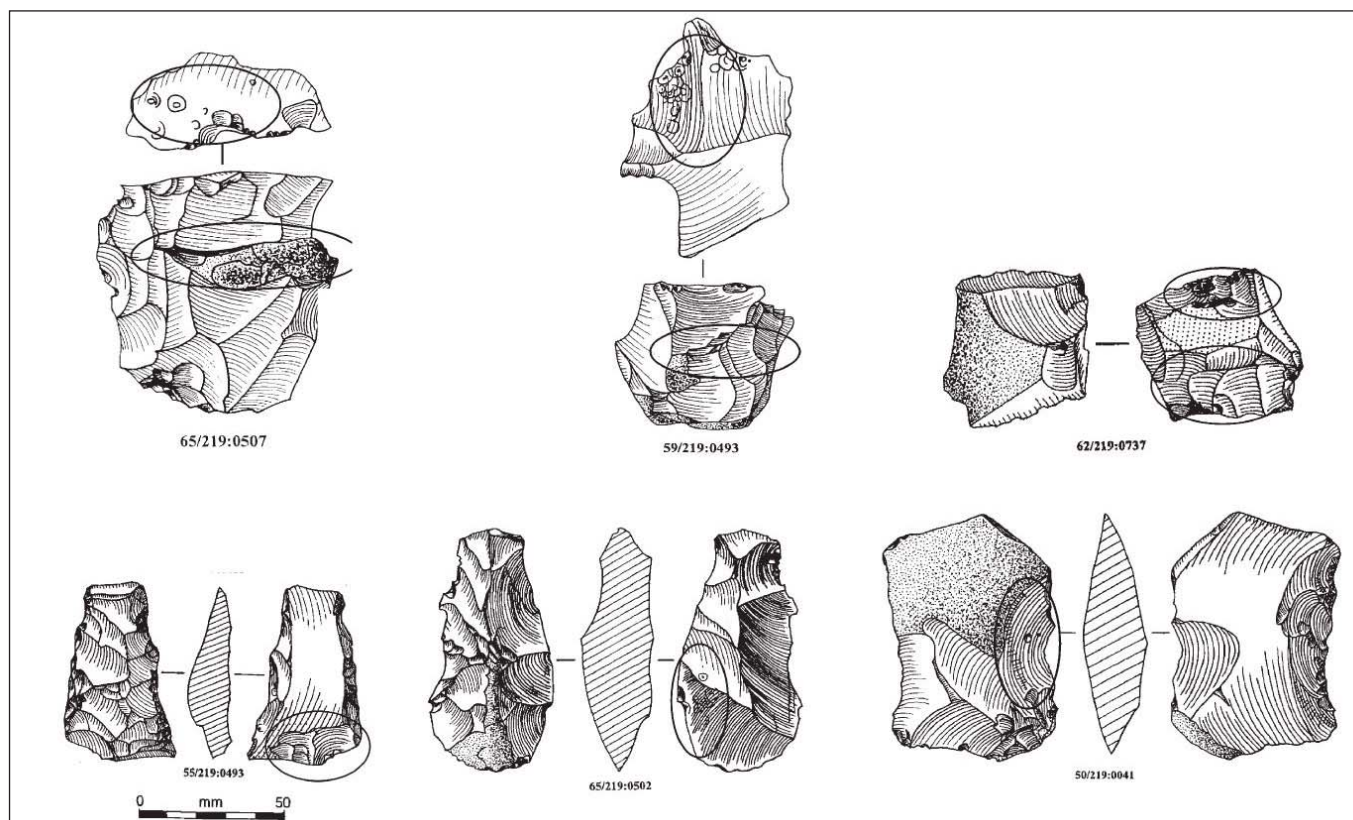
děti,“ píše J. Diamond.¹²⁴ Lze je však brát za pouhé hračky, když dětem slouží k procvičování konkrétních produktivních aktivit?

Potřeba si hrát se zdá být u dětí velmi silná. Povaha her se napříč kulturami různá a je ovlivněna kulturními zvyky, jakož i prostředím a dostupnými materiály. Hra je částí socializačního procesu, učí hodnoty, povzbuzuje k procvičování dospělých rolí, stejně jako zdokonaluje fyzické i duševní dovednosti. Hry, písně a další herní prvky jsou učeny a přenášeny z generace na generaci. Rozpoznat hračky v archeologických nálezech je bohužel složitější, než by se mohlo zdát. Zpravidla se tak děje na základě malé velikosti, hrubšího zpracování předmětu nebo podobnosti s hračkami z moderních kultur. Většina hraček, předpokládáme, byla vytvářena z organických materiálů (dřevo, kůra, sláma, šustí, kůže...),

¹²² Patricia GREENFIELD, Children, Material Culture, and Weaving: Historical Change and Developmental Change, in: J. SOFAER DEREVENSKI, Children and Material Culture, s. 72–86.

¹²³ Výběrově z literatury: Nyree FINLAY, Kid-knapping: the missing children in lithic analysis, in: J. MOORE – E. SCOTT, Invisible People and Processes, s. 203–212; Anders HÖGBERG, Child and Adult at a Knapping Area, A technological Flake Analysis of the Manufacture of a Neolithic Square Sectioned Axe and a Child's Flintknapping Activities on an Assemblage excavated as Part of the Öresund Fixed Link Project, Acta Archaeologica, 1999, č. 70, s. 79–106; Linda GRIMM, Apprentice flintknapping. Relating material culture and social practice in the Upper Palaeolithic, in: J. SOFAER DEREVENSKI (ed.), Children and Material Culture, s. 53–71; Farina STERNKE – Mikkel SØRENSEN, The identification of children's Flintknapping products in Mesolithic Scandinavia, in: S. McCARTAN – R. SCHULTING – G. WARREN – P. WOODMAN (eds), Mesolithic Horizons, Oxford 2009, s. 722–729.

¹²⁴ J. DIAMOND, Svět, který skončil včera, s. 201.

Obr. 3. Chybné údery na štípané industrii z mezolitické lokality Sparregård v Dánsku. Podle F. STERNKE – M. SØRENSEN 2009, s. 725, Obr. 107.6.

tudíž se až na výjimky nedochová, a u nalezených keramických předmětů je interpretace nejednoznačná. J. E. Baxter rozlišuje mezi miniaturami, u kterých existují odpovídající předměty ve větší velikosti a jde o nápodobu reálného světa dospělých, a malými předměty bez těchto analogií, které postrádají socializační rozměr pro děti. Malé předměty naopak mívají často jiné funkce – kultovní, rituální, votivní, funerální artefakty, či schránky na bylinky, semena, barviva apod.¹²⁵

M. C. Langley hledá stopy po dětské hře v mladopaleolitické kultuře magdalénieniu, navrhl, že část předmětů tzv. přenosného umění zřejmě mohla souviset i s aktivitami dětí (obr. 4).¹²⁶ Ikonografické scény hrajících si dětí známe z řeckého vázového malířství (obr. 5). Malé *choes* se zmíněnými obrázky dostávaly tříleté děti při svátcích Anthestériích, podobně jako různé amulety, a nacházejí se v hrobovém kontextu. Jako pravděpodobné hračky či dětské výrobky označil E. Krekovič soubor neforemných předmětů ze žárového pohřebiště doby římské v Šoporni (obr. 6).¹²⁷ Lepší představu o podobě a typech hraček lze pro starší období získat i po-

hledem do mladších etap, o kterých jsme lépe informováni, př. hračky římských dětí či hračky středověké (podmácené prostředí středověkého Novgorodu zachovalo i artefakty z organických materiálů).¹²⁸ Logickou úvahou, že dětská hra by mohla značně ovlivnit tvorbu archeologických situací (minimálně prostorové rozmístění artefaktů), experimentálně doložil N. Hammond se synem.¹²⁹

Je až zarážející, jak archeologové přehlížejí možnost, že děti představovaly důležitou část pracovní síly v pravěku. Téma dětské práce a ekonomického přínosu dětí v minulosti je málo uvažováno,¹³⁰ přitom postavení dítěte ve společnosti může být silně ovlivněno jeho ekonomickou důležitostí. Ta má zase potenciální vliv na míru porodnosti – rodiče zvažují, zda se vyplatí mít další děti. Známe společnosti, kde se společenský status a bohatství rodiny odvíjí podle počtu dětí a jejich věku.

Z etnografie, historie i současnosti je evidentní, že děti mohou být velmi brzy zapojeny do pracovního procesu. Věk, kdy k tomu dochází, se značně různí, a odvisí často od genderu. Obecně lze říci, že úkoly přidělené dětem odpovídají dělbě

¹²⁵ J. E. BAXTER, *The Archaeology of Childhood*, s. 46–50; Robert PARK, *Size counts: The Miniature Archaeology of Childhood in Inuit Societies*, *Antiquity*, 1998, roč. 72, s. 269–281.

¹²⁶ Michelle Claire LANGLEY, *Magdalenien Children: Projectile points, portable art and playthings*, *Oxford Journal of Archaeology*, 2018, roč. 37, č. 1, s. 3–24.

¹²⁷ Eduard KREKOVIČ, *Hrobové nálezy z doby římské v Šoporni*, *Archeologické rozhledy*, 1979, roč. 31, s. 413–419.

¹²⁸ Oksana ZAPLETALOVÁ, *Příspěvek k poznání dětského světa ve středověkém Novgorodě*. *Archeologické prameny a jejich svědectví*, in: O. FEJTOVÁ et al. (eds.), *Děti ve velkoměstech*, s. 119–138.

¹²⁹ „*The interpolation of child's play may profoundly modify the initial archaeological pattern, and transmit it into an arbitrary with an unrelated structure. The causes of this change must be allowed for in an investigations of artifact.*“ Gawain HAMMOND – Norman HAMMOND, *Child's Play: A Distorting Factor in Archaeological Distribution*, *American Antiquity*, 1981, roč. 64, s. 634–636.

¹³⁰ Svou roli v tom hraje zřejmě i negativní vnímání dětské práce v západní společnosti.

Obr. 4. Pohyblivý kotouč s obrázkem zvířete z Laugerie-Basse ve Francii. Podle M. C. LANGLEY 2018, str. 17, obr. 8.

Obr. 5. Hrající si dítě na červenofigurové chous, Attika, konec 5. stol. př. n. l., sbírka klasické archeologie Národního muzea, inv. č. H10-2134. Foto Olga Tlapáková.

práce u dospělých, i když z počátku děti dělají spíše práci žen, a to jak dívky, tak chlapci, zatímco mužskou práci dívky skoro nikdy nevykonávají. Bývá také zvykem, že děvčata pracují více než chlapci.¹³¹ Genderové role jsou jedním z témat socializace, kterému by archeologové měli věnovat více pozornosti, neboť děti se nestávají pouze dospělými, stávají se

dospělými se specifickou genderovou identitou (muži, ženami, ...). Některé činnosti se dají označit za téměř výlučně dětské – např. pasení dobytka, nošení vody, sbírání dříví. Děti dále vaří, šijí, uklízí, pracují na zahradě, okopávají, plejí atd. Samozřejmě je péče o mladší sourozence, kterou zajišťují většinou děti ve věku 6–10 let. G. Lillehammer tvrdí, že děti získaly více rolí s přechodem společností od loveckosběračského způsobu života k zemědělství, které přineslo více práce pro ženy a následně i větší zapojení menších dětí.¹³² Etnografické studie potvrzují, že dětská práce je důležitější v zemědělských a pastevských populacích než u lovců-sběračů, nejzásadnější může být v průmyslovém prostředí.

Pochybnosti o skutečném ekonomickém přínosu dětí, o jejich schopnosti splnit úspěšně i složité úkoly, mohou být dány opět našim etnocentrickým viděním. Šikovnost a užitenost dětí dosvědčuje i dnes např. jejich zapojení v textilních továrnách, při šití koberců apod. V textilním odvětví má dětská práce dlouhou tradici, výrazný podíl dětí na výrobě textilu a kovu, dvou hlavních vývozních artiklů ve starověké Mezopotámii, dokládají už starověké texty.¹³³

Děti a materiální kultura

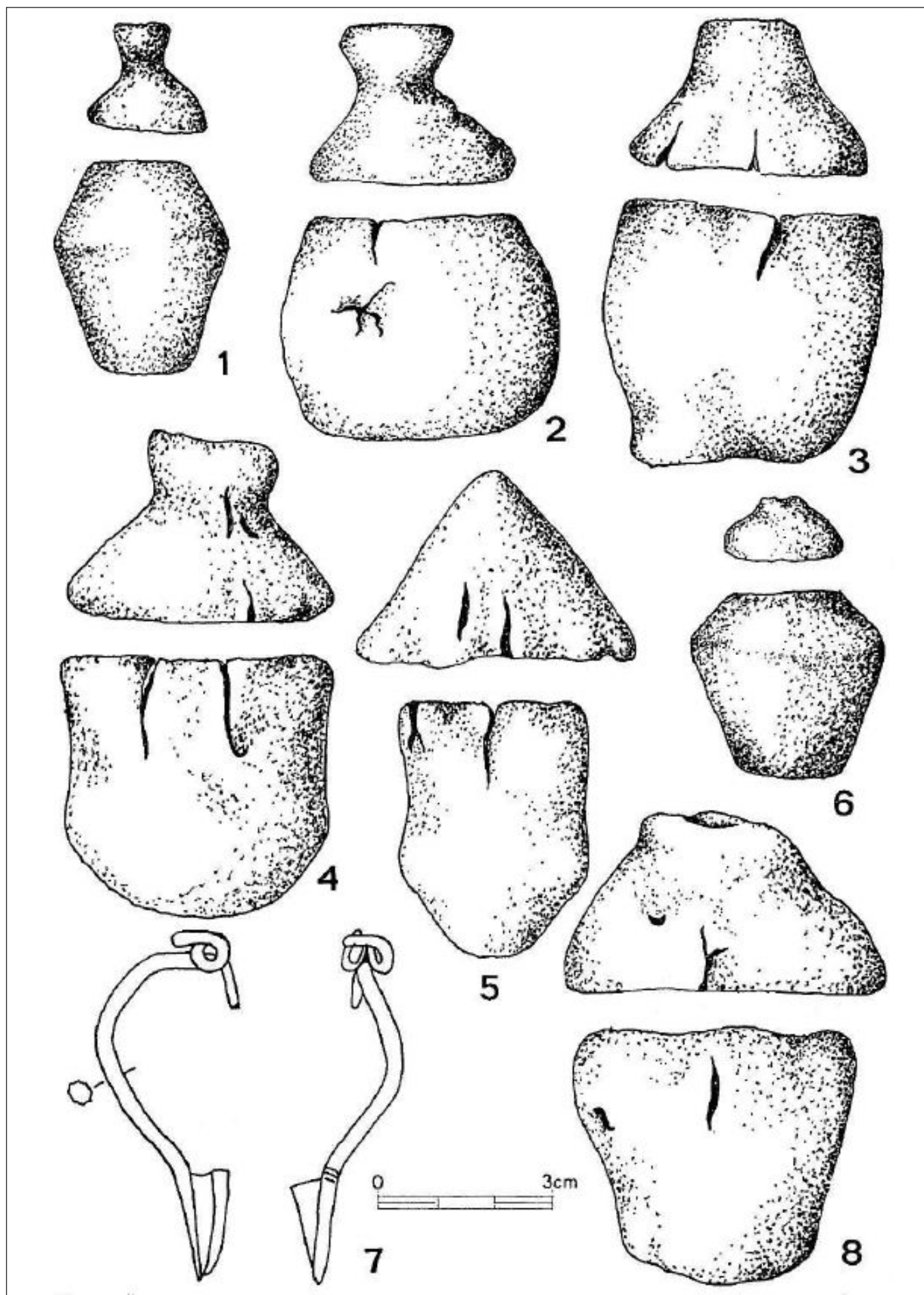
Na základě předchozích témat jen krátce shrneme, kde lze v materiální kultuře, chcete-li archeologických nálezech, stopy dětí vysledovat? Děti tvořily 40–65 % populace v minulosti a míra interakce s předměty, které nacházíme, byla určitě větší, než si umíme představit. Děti by měly být nahlíženy nejen jako konzumenti, ale i producenti materiální kultury. Nechme teď stranou otázku hrobové výbavy a zaměřme se na stopy po dětech a jejich aktivitách za života. Jednou z cest je hledání výrobků dětských rukou, přičemž pomáhá měření dochovaných otisků na vhodných materiálech.¹³⁴ Jak bylo již de-

¹³¹ K. A. KAMP, *Where Have All the Children Gone?*, s. 14–20.

¹³² Grete LILLEHAMMER, *The world of children*, in: J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*, s. 17–36.

¹³³ G. COŞKUNSU (ed.), *The Archaeology of Childhood*, s. 6.

¹³⁴ Miroslav KRÁLÍK – Petra URBANOVÁ – Martin HLOŽEK, *Finger, Hand and Foot Imprints: The Evidence of Children on Archaeological Artefacts*, in: Liv Helga DOMMASNES – Melanie WRIGGLESWORTH (eds.), *Children, Identity and the Past*, Newcastle 2008, s. 1–15.

Obr. 6. Soubor dětských hraček a/nebo výrobků z pohřebiště doby římské v Šoporni na Slovensku. Podle E. KREKOVIČ 1979, s. 415, obr. 1.

monstrováno, děti se ukázaly být produktivními činiteli schopnými např. výroby štípaných nástrojů, textilií nebo keramiky. Stopy dětí nacházíme již od paleolitu, ať jde o známé stopy v Laetoli, či o umělecké projevy z mladšího paleolitu (otisky dětských rukou, teorie, že nástěnné malířství tvořily děti jako součást iniciací). I v rámci dětských věkových kategorií se ukazuje, že jsou nálezy často genderově vázány.

Pro některé oblasti samozřejmě nelze opomenout významné ikonografické či epigrafické památky, zmiňme např. malby v egyptských hrobkách, minojské či etruské fresky, vázové malířství v Řecku, antické sochařství, pohřební stély a sarkofágy apod. Litevský archeolog P. Blaževičius se pokouší studiem pozůstatků obuvi získat představu o početním zastoupení dětí a jejich úloze ve vilniuské městské společnosti 14.–16. století.¹³⁵ Nedocenitelným zdrojem informací stran oděvu, účesu, celkového vzhledu a zdravotního stavu jsou nálezy těl dětí mumifikovaných extrémním chladem, či naopak horkým pouštním pískem, bez přístupu vzduchu v bažinách, anebo uměle balzamováním. Příkladem za všechny mohou být mumie z inuitské osady Qilakitsoq v Grónsku z 15. století, kde bylo nalezeno šest žen a půlroční a čtyřletý chlapec, či neustále veřejnost fascinující mumie plodu z Tutanchamonovy hrobky, což zřejmě byly jeho dcery-dvojičata.

Zajímavá jsou zjištění, že některé prvky materiální kultury, které přestanou býti užívány dospělými, mohou být postoupeny dětem jako hračka (např. u indiánského amazonského kmene Nukaků to byl luk a šípy), a tak se ve společnosti ještě nějakou dobu uchovají, místo aby hned vymizely.¹³⁶

Společenské postavení dětí

Na nejzákladnější otázku, jaké bylo společenské postavení dětí v minulosti, jaký k nim měli dospělí vztah, nelze jednoznačně odpovědět. Předchozí text měl jasně demonstrovat kulturní variabilitu přístupů k péči o děti, jejich učení, zapojení do pracovního procesu atd., nepochybuji, že pravěká realita byla podobně různorodá. Nezbyvá než sestavovat vždy pro konkrétní zkoumanou kulturu komplexní obrázek z dílčích poznatků.

E. Scott zpochybnila dřívější tvrzení, že malým dětem nebyl dovolen řádný pohřeb z hlediska jejich malé důležitosti a nízkého postavení. Podle ní jde o doklad existence různých kategorií osob nebo sociálních identit v minulosti, kterým příslušel jiný pohřební ritus; tvrdí, že novorozenci tvořili speciální společenskou kategorii.¹³⁷

Kdy se vůbec dítě stává členem společnosti, souvisí se zmiňovanými přechodovými rituály v dané kultuře. Postavení dítěte nepochybně přímo záviselo na genderu, přísluš-

nosti k sociální třídě, postavení konkrétní rodiny, do které se narodilo, apod., přičemž důležité byly již okolnosti jeho narození. Není výjimkou, že např. některé rituály, vzdělání či tréninky byly a jsou omezeny na děti elity či bohatých. Jak dítě rostlo, měnilo se nepochybně i jeho postavení, stejně tak jako jeho práva a povinnosti na něj kladené.

Hroby dětí s bohatou výbavou, zejména s atributy mužů-bojovníků, nastolují otázku dědičného společenského postavení. Archeologické svědectví významně rozšiřuje možnosti sociální interpretace v raném středověku při hledání okruhu elit. Z hrobů malých chlapců jsou doloženy artefakty (ostruhy, sekyry, případně kožené pásy a nože), jejichž reálné používání dětmi je vyloučeno, podobně jakožto získání osobních zásluh během krátkého života. Dané předměty lze chápat jako symboly bojovníckého statusu a doklady zděděného nároku na přední společenské postavení, k němuž byli takto pohřbení chlapci předurčeni.¹³⁸ I zde je však opatrnost na místě, u větších dětí nemusí jít pouze o symbolické atributy, ale o opravdové zbraně. Na základě případu raně středověkého hrobu 11–12letého jedince vybaveného štítem z Anglie bylo poukázáno, že pokud přijmeme, že dle písemných pramenů se dospělost počítá od deseti let, není přítomnost štítu v hrobě zas tak zvláštní.¹³⁹ Může být ošidné stanovovat meze fyzických možností, jelikož mohou být značně individuální. Když si promítneme účast jedinců mladších deseti let v nedávných válkách, nemůžeme automaticky tvrdit, že děti či mladiství pohřbení se zbraněmi nebyli válečníci. Samostatnou kapitolou jsou pak historicky doložení dětských vládců.¹⁴⁰

Je otázka, zda mohly být děti součástí kultu předků. Dle některých autorů však u populací, které mají koncept cyklického času, mohou děti představovat reinkarnované příslušníky komunity – tj. i děti jsou vlastně předky.¹⁴¹ To by potvrdzovaly např. nálezy domodelovaných dětských lebek pod podlahou domů na Předním východě.

Zvláštní status měly děti vybrané k obětování, což je doloženo bezpečně u předkolumbovských civilizací Ameriky. Poměrně dobře jsme zpraveni o inckém rituálu *capacocha*, kdy příbuzní obětí dlouhodobě uctívali jejich památku, někdy jim vybudovali i svatyni na přidělené půdě. Obětované děti se připojily k uctívaným předkům, stávaly se nejen služebníky slunce, ale také ochránci svých komunit.¹⁴²

Nelze přehlížet fakt, že děti představují budoucnost a přežití každé společnosti. Stejně jako dospělí hrály a hrají i děti důležitou roli ve společnosti a pomáhají utvářet, předávat a udržovat svou kulturu. Jejich přítomnost ovlivňuje i časovou a prostorovou organizaci aktivit dospělých. Uvědomme si také, že při nízkém průměrném věku dožití představoval čas dětství pro mnohé velkou část života, i to mohlo hrát roli ve vnímání dětí a jejich kompetencí.

¹³⁵ Povilas BLAŽEVIČIUS – Šarūnas JATAUTIS, Children in 14th–16th-century Vilnius – demographics and lifestyle on the basis of urban and burial site data synthesis, *Archaeologia Polona*, 2016, roč. 51–52, s. 143–161.

¹³⁶ Gustavo G. POLITIS, Children's Activity in the Production of the Archaeological Record of Hunter-Gatherers: An Ethnoarchaeological Approach, in: Pedro Paulo FUNARI – Andrés ZARANKIN – Emily STOVEL (eds.), *Global archaeological theory: contextual voices and contemporary thoughts*, New York 2005, s. 121–143.

¹³⁷ E. SCOTT, *Infant and infant death*, s. 124.

¹³⁸ Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005, s. 24–27.

¹³⁹ Sally CRAWFORD, When do Anglo-Saxon children count?, *Journal of Theoretical Archaeology*, 1991, č. 2, s. 17–24.

¹⁴⁰ Güner COŞKUNSU, Introduction: Children as archaeological enigma, in: G. COŞKUNSU (ed.), *The Archaeology of Childhood*, s. 7.

¹⁴¹ K. REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, *Gender a pravěká společnost*, s. 187.

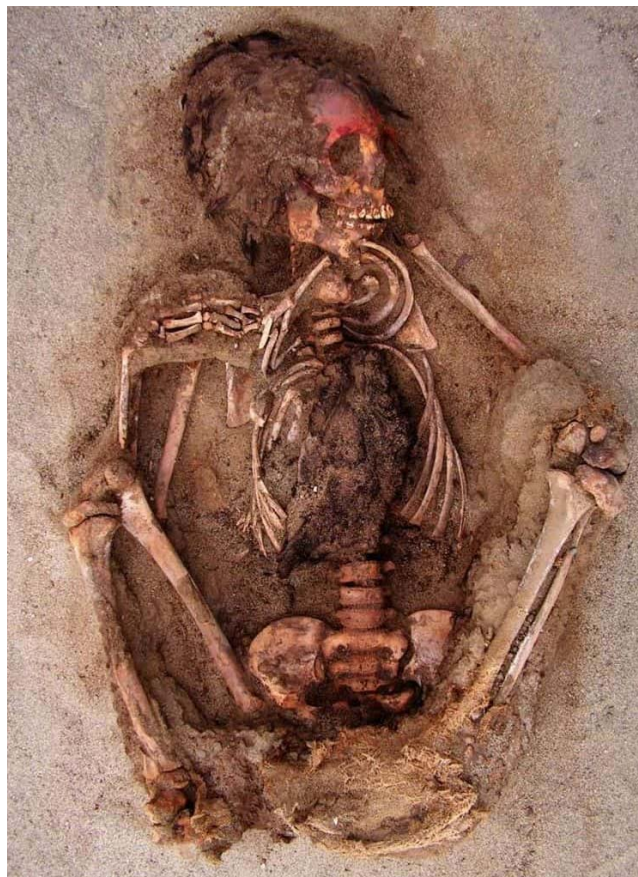
¹⁴² Analýzy pozůstatků nalezených obětí prokázaly, že děti byly několik měsíců před smrtí živeny kvalitněji a prestižnější stravou než běžná populace, také soustavně konzumovaly drogy a kukuřičné pivo. Zuzana KOSTIČOVÁ – Markéta KRÍŽOVÁ – Sylvie KVĚTINOVÁ, *Krvavé rituály Střední a Jižní Ameriky*, Praha 2011, s. 238.

Násilí na dětech

Za tradiční můžeme při studiu dětství považovat problematiku násilí na dětech, tedy zejména studium infanticidy,¹⁴³ dětských obětí či kanibalismu na dětech.¹⁴⁴ Přestože jde o praktiky, které je velmi těžké archeologicky prokázat, některé studie se o to pokusily.

Co se týče infanticidy, z etnografie či písemných pramenů víme, že nejběžnější používané praktiky jako pohození, topení, vyhladovění či zanedbání péče nezanechávají stopy na ostatcích. Pro dobu římskou se dříve jako důkaz brala absence kojenců na oficiálních pohřebištích, či naopak objevení většího počtu malých dětí mimo tato pohřebiště, např. ve vilách, na sídlišťích a v dalších nefunerálních kontextech. Novější studie se zaměřují více na samotné kosterní pozůstatky, antropologové se snaží určit co nejpřesněji věk, kdy nastala smrt, a sledují vzorec perinatální úmrtnosti daného souboru. Infanticida byla uváděna v případě téměř sta dětí objevených v roce 1988 v kanálu pod pozdně římskými lázněmi v Ashkelonu v Izraeli,¹⁴⁵ pro nálezy dětí objevených při výzkumu římské villy Yewden v Hambleden,¹⁴⁶ i na dalších anglických římských lokalitách.¹⁴⁷ Dnes jsou tyto studie spíše kritizovány.¹⁴⁸ V případě ojedinělých pravěkých lokalit, kde můžeme spatřovat podobnost právě v přítomnosti nezvyklého množství pozůstatků malých dětí, jsou nyní v kurzu práce podporující interpretaci přirozené perinatální úmrtnosti (př. kyperská neolitická lokalita Khirokitia¹⁴⁹ či Vlasac kultury Lepenski Vir).¹⁵⁰

Nezpochybnitelné archeologické doklady dětských obětí pocházejí z předkolumbovských civilizací, nejnámější jsou u Aztéků (oběti bohu Tlalokovi) a Inků (uváděný obřad *capacocha*), pro které máme navíc již zmiňované písemné či ikonografické prameny objasňující pozadí těchto rituálů.¹⁵¹ Ke starším případům přibyl nedávno dosud největší objev hromadného hrobu asi 140 dětí a 200 mladých lam prozkoumaný v lokalitě Huanchaquito – Las Llamas nedaleko Chan Chanu, tehdejšího centra říše Chimú v dnešním Peru. Vše nasvědčuje tomu, že děti ve věku pět až čtrnáct let byly jednorázově obětovány, a to vyrváním srdce, stejně jako zvířata.¹⁵² Masové praktikování dětských obětí se dle písemných pramenů připisovalo Kartagincům, bylo také objeveno mnoho uren se spálenými dětskými ostatky, nejnámější je Tofet. Dle výsledků novější analýzy ostatků však část hrobů patřila ne-

Obr. 7. Jedinec E-40, obětované šestileté dítě z lokality Huanchaquito – Las Llamas, Peru. Podle G. PRIETO et. al. 2014, s. 280, obr. 25.

donošeným plodům či dětem zemřelým velmi krátce po narození, což obětování vylučuje. Nepotvrdilo se ani, že by byli obětováni prvorození synové.¹⁵³ Místo dokladů o krutém usmrcování dětí v rámci obětování jde zřejmě o regulérní pietní pohřbívání malých dětí včetně nedonošených potravních plodů, což vrhá na danou společnost zcela nové světlo a nastoluje další otázky týkající se takového vzorce přirozené perinatální úmrtnosti. Důvěryhodnost písemných pramenů je nutno obzvláště kriticky posuzovat, neboť obvinění z dětských obětí či kanibalismu patřilo ve starověku k rozšířeně

¹⁴³ Dirk KRAUSSE, Die Infanticid. Theoriegeleitete Überlegungen zu den Eltern-Kind-Beziehungen in ur- und frühgeschichtlicher und antiker Zeit, in: Andreas MÜLLER-KARPE – Helga BRANDT – Jöns HAUKE – Dirk KRAUSSE – Angelika WIGG (eds.), Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanen in Mittel- und Westeuropa. Alfred Haffner zum 60. Geburtstag gewidmet, Rahden 1998, s. 313–352.

¹⁴⁴ Nověji: Laurence W. B. BROCKLISS – Heather MONTGOMERY (eds.), Childhood and violence in the Western tradition, Childhood in the past monograph series, v. 1, Oxford 2010.

¹⁴⁵ Patricia SMITH – Gila KAHILA, Identification of infanticide in archaeological sites: A case study from the Late Roman-Early Byzantine periods at Ashkelon, Israel, Journal of Archaeological Science, 1992, roč. 19, s. 667–675.

¹⁴⁶ Simon MAYS – Jill EYERS, Perinatal infant death at the Roman villa site at Hambleden, Buckinghamshire, England, Journal of Archaeological Science, 2011, roč. 38, s. 1931–1938.

¹⁴⁷ Simon MAYS, Infanticide in Roman Britain, Antiquity, 1993, roč. 67, s. 883–888.

¹⁴⁸ L. BONSALL, Infanticide in Roman Britain, s. 73–88.

¹⁴⁹ Françoise LE MORT, The Neolithic subadults skeletons from Khirokitia (Cyprus): taphonomy and infant mortality, Anthropologie, 2000, roč. 38, č. 1, s. 63–70.

¹⁵⁰ Dušan BORIĆ – Sofija STEFANOVIĆ, Birth and death: Infant burials from Vlasac and Lepenski Vir, Antiquity, 2004, roč. 78, s. 526–46.

¹⁵¹ Z. KOSTIČOVÁ – M. KRÍŽOVÁ – S. KVĚTINOVÁ, Krvavé rituály, s. 87–90, 237–243.

¹⁵² Gabriel PRIETO – Nicolás GOEPFERT – Katia VALLADARES – Juan VILELA, Sacrificios de niños, adolescentes y camélidos jóvenes durante el Intermedio Tardío en la periferia de Chan Chan, valle de Moche, costa norte del Perú, Arqueología y Sociedad, 2014, roč. 27, s. 255–296.

¹⁵³ Jeffrey H. SCHWARTZ – Frank HOUGHTON – Roberto MACCHIARELLI – Luca BONDIOLI, Skeletal Remains from Punic Carthage Do Not Support Systematic Sacrifice of Infants, PLoS ONE, 2010, roč. 5, č. 2.

pomluvě, způsobu, jak očernit a deklasovat popisované nepřátelské etnikum.

O stanovení kritérií při identifikování kanibalismu nutričního typu, a to na ostatcích dětí i dospělých, se pokusili vědci v případě staršího výzkumu jeskyně Fontbréoua v jižní Francii.¹⁵⁴ V poslední době zaznívá spíše skepticismus ohledně antropofagie, zejména co se týče jejího přímého dokazování.¹⁵⁵ Stále je třeba mít na paměti, že sekundární pohřbívání spojené se členěním skeletů může ve výsledku vypadat jako stopy po násilných zásazích.¹⁵⁶

Závěr

Předložená práce je pokusem představit problematiku archeologie dětství v co největší šíři, některých oblastí výzkumu však bylo možné se dotknout jen letmo, z prostorových důvodů. Pro studium pravěkého dětství na našem území, kde absentují některé druhy pramenů v textu zmiňovaných, není situace tak příznivá, avšak to by nemělo být důvodem na něj rezignovat. I mimo funerální kontext stále existují možnosti, jak stopy po přítomnosti dětí a jejich socializaci a dalších aktivitách v materiální kultuře a archeologických situacích identifikovat. Snažila jsem se demonstrovat, že nelze porozumět minulým kulturám bez zahrnutí dětí, jelikož nebyly pasivními členy pravěké společnosti, naopak ji ve velké míře pomáhaly formovat. Děti jsou budoucnost společnosti a pokračování skupin závisí na úspěšném trénování a přizpůsobení nových generací.

Je třeba více zohlednit fakt, že v mnoha tradičních společnostech se děti začínají zapojovat do pracovního procesu od útlého věku a mají spoustu povinností, kterými přispívají k obživě komunity. Děti se ukázaly být produktivními činiteli schopnými např. výroby štípaných nástrojů, textilií nebo keramiky. I dětská práce má důležitý dopad na vytváření socioekonomických modelů dělby práce v minulosti. Kvůli tendenci podceňovat schopnosti dětí bychom měli bedlivě zvažovat, zda zmenšené předměty jsou pouhými hračkami, či opravdovými nástroji užívanými dětmi a přizpůsobenými jim.

Pro řešení daného tématu se jeví bezpodmínečná nutnost interdisciplinárního přístupu, je třeba pokračovat ve využívání nových poznatků v přírodních vědách a příbuzných oborech (historie, etnografie...), ale také nebát se hledat další cesty a zapracovávat koncepty týkající se dětství i v méně tradičně archeology sledovaných vědních odvětvích, např. sociologii, vývojové psychologii,¹⁵⁷ lingvistiky¹⁵⁸ aj. Zásadní zůstává kritické užívání etnografických paralel, kdy etnografie má zejména ilustrovat kulturní diverzitu, ne podporovat konkrétní předem vytvořené hypotézy. V neposlední řadě je třeba se vyvarovat zpětné projekce současného západního vidění světa, našich vlastních zkušeností a představ o tom, co znamená být dítětem, jelikož dětství není univerzální fenomén, ale kulturně podmíněný sociální konstrukt. V různých společnostech je tak dětství chápáno odlišně a zřejmě jinak tomu bylo i v pravěku. Je nutné ho posuzovat v kontextu politických, ekonomických a geografických činitelů, historických období i sociálních faktorů, jako je například třída, gender a etnicita.

¹⁵⁴ Paola VILLA – Jean COURTIN – Daniel HELMER – Pat SHIPMAN – Claude BOUVILLE – Eric MAHIEU, Un cas de cannibalisme au Néolithique, Gallia Préhistoire, 1986, roč. 29, s. 143–171.

¹⁵⁵ Eliška MAXOVÁ – Petr MENŠÍK – Josef HLOŽEK, Otázka antropofagie doby bronzové na území Čech. Zamyšlení nad problematikou, Živá archeologie – REA, 2015, č. 17, s. 20–26; Slavomil VENCL, Antropofagie jako jedna z forem pravěkého násilí, Archeologie ve středních Čechách, 2016, roč. 20, s. 555–572.

¹⁵⁶ Více k problematice násilných zásahů ve vztahu k dětem např. L. VÉLOVÁ, Problematika dětských pohřbů v pravěku na našem území, s. 83–88.

¹⁵⁷ Marie VÁGNEROVÁ, Vývojová psychologie. Dětství a dospívání, Praha 2012.

¹⁵⁸ Malý, ale podnětný etymologický exkurz předvedla E. Čermáková (E. ČERMÁKOVÁ, Problémy dětství, s. 8–9. Tatáž autorka též vícekrát vybízela ke studiu pohádek, jakožto unikátního dokladu reflexe vztahů dospělých a dětí. Studium pohádek se využívá v psychologických disciplínách, ale dle E. Čermákové má opodstatnění i v rámci antropologicky pojaté prehistorie. Útvary lidové tvořivosti jsou pokládány za podvědomí společnosti a některé pohádkové archetypy ukazují ambivalentní vztah k dětem, který odráží negativní emoce a strach v souvislosti s nejmenšími (dávání viny novorozencům za neúrodu, epidemii, neštěstí, obavy ze zvláštních okolností narození, jako u cizinců, nazývání dětí rarachy-čerty, podstrčené nelidské děti apod.). E. ČERMÁKOVÁ – M. GOLEC – T. TRUBAČOVÁ – Z. TVRDÝ, Kam zmizely horákovské děti?, s. 39–41.